

ହିନ୍ଦୀ-ସାହିତ୍ୟ ପରିଚୟ

ପ୍ରକାଶକ
ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ

ଦ୍ଵିତୀ-ସାହିତ୍ୟ ପରିଚୟ

ଲେଖକ :

ଶ୍ରୀ ଦୀନବନ୍ଧୁ ରଥ

ପ୍ରକାଶକ :

ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ
ନୂଆ ରାଜଧାନୀ-ଭୁବନେଶ୍ୱର

ମୂଲ୍ୟ—୨୫ ନୂଆ ପଇସା

ଆଦ୍ୟକଥନ

ଆଜିକାଲି ଯେ କୌଣସି ଆଞ୍ଚଳିକ ବା ପ୍ରାଦେଶିକ ସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନା ବେଳେ ପଢ଼ୋଶୀ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ସମସାମୟିକ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଉପରେ ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ଦିଆଯାଇ ଥାଏ । ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ଭାଷାମାନଙ୍କର ନିମନ୍ତକାଶ ଓ ସମୃଦ୍ଧିର ପରିମାଣ ଜାଣିବା ଲାଗି ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳର ସାହିତ୍ୟିକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନୂତନ ଆଗ୍ରହ ଓ ଅଭିନବ ପ୍ରେରଣା ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଗତ ଶହ ପାଞ୍ଚ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଭାରତରେ ଯେଉଁ କେତୋଟି ବଡ଼ ଧରଣର ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ମେଳନ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଛି, ସେଗୁଡ଼ିକରେ ଲେଖକ-ମାନଙ୍କର ଏହି ଆଗ୍ରହ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । କେନ୍ଦ୍ର ‘ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ’ ପକ୍ଷରୁ ମୁଖ୍ୟ ମୁଖ୍ୟ ଭାରତୀୟ ଭାଷା-ମାନଙ୍କର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଇତିହାସ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଓଡ଼ିଶାର ପାଠକ-ସାଧାରଣଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ଭାରତୀୟ ଭାଷା ତଥା ଇଂରାଜୀ ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ବିଶ୍ୟାତ ଭାଷାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଇତିହାସ ଜଣାଇବା ଲାଗି ‘ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ’ ପକ୍ଷରୁ ଯେଉଁ ଉଦ୍ୟମ ହେଉଛି, ଏହା ହେଉଛି ତାହାର ଆଦ୍ୟ ପ୍ରକାଶ । ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟକୁ ଗବେଷଣାତ୍ମକ ଭାବରେ ପରିଚିତ କରାଇବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଏଥିରେ ନାହିଁ । ‘ଜାମସେଦ-ପୁର’ କୋଅପରେଟିଭ କଲେଜର ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ଘନବନ୍ଧୁ ରଥ ଏଥିରେ ସହଜ ଭାବରେ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଇତିହାସ ଉପସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି ।

ଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା

ହିନ୍ଦୀ-ସାହିତ୍ୟ ପରିଚୟ

(୧ମ)

ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ପରମ୍ପରା

ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ଭାଷାବିତ୍ତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ହିନ୍ଦୀ ଭାଷା ଅନ୍ୟତମ । ଏହାର ପ୍ରାରମ୍ଭ କେବେ—ଏକ ବିବଦମାନ ବିଷୟ । ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଲେଖକଗଣ ଅପଭ୍ରଂଶ ରଚନା କାଳରୁ ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ଜୈନ ଅପଭ୍ରଂଶ ଓ ଜୈନେତର ଅପଭ୍ରଂଶକୁ ‘ପୁରୁଣାହିନ୍ଦୀ’ ବୋଲି କୁହା ଯାଉଛି । ଏହାର ସତ୍ୟତା ଭାଷାବିତ୍ତମାନଙ୍କର ବିରୁଦ୍ଧ୍ୟ ବିଷୟ । ବ୍ରଜ, ଅବଧୀ, ବୁଢ଼େଲି, ବଢ଼େଲି, ରାଜସ୍ଥାନୀ, ହୋଜପୁରୀ, ମଦୀ ଓ ମୈଥିଳୀ ଭାଷା ସବୁ ହିନ୍ଦୀର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ସମସ୍ତ ଉତ୍କଳଭାରତରେ

ବହୁକାଳରୁ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ଭାଷା ରୂପରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି * । ଉପରେକ୍ତ ଉପଭାଷାଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟାଦରେ ହିନ୍ଦୀର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରେ । କାରଣ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ କଥିତ ଲୋକଭାଷା । ସେ ଯାହାହେଉ, ହିନ୍ଦୀର ସୁଧୀ ଇତିହାସକାରଗଣ ଯେପରି ଭାବରେ ତାହାର ମୂଲ୍ୟାଂଶ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି, ତାହାର ଅନୁସାରେ ହିନ୍ଦୀ-ସାହିତ୍ୟର ପରମ୍ପରା ବିରୁଦ୍ଧ କରିବା ମନେହୁଏ ।

ହିନ୍ଦୀ ଭାଷାର ଆଦିକାଳକୁ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଦଶକ ଠାରୁ (ସନ ୯୮୩) ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ସିଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ, ନାଥ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଗୁରୁଣ ସାହିତ୍ୟର ଧାରା ଏ କାଳରେ ପ୍ରଧାନତଃ ଲକ୍ଷ୍ୟଶୀଳ । ଲୁଇପା, ହାଡ଼ପା, ଶବ୍ଦାଂଶ ଆଦି ଚୌରାଶୀ ସିଦ୍ଧ ଶବ୍ଦର ରଚନା ସିଦ୍ଧ-ସାହିତ୍ୟରେ ବିରୁଦ୍ଧ । ପଞ୍ଚାଙ୍ଗ ବୁଦ୍ଧି, ବୋଧସତ୍ତ୍ୱ, ମହାସୁଖବାଦ, ପଞ୍ଚମକାର ସାଧନର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏଥିରୁ ମିଳିଥାଏ । ଗୋରାଜନାଥ, ମହେନ୍ଦ୍ରନାଥ, ନବୁଦ୍ଧିନାଥ ଇତ୍ୟାଦିଙ୍କର ଲେଖାକୁ ନାଥ-ସାହିତ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଶୂନ୍ୟ, ଅନନ୍ତତନାଦ, ନିରଞ୍ଜନର ଧାରଣା, ହଠ ଯୋଗର ବିରୁଦ୍ଧ ଏମାନଙ୍କ କୃତରେ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଦୁଇଧାରାର ଲେଖାରେ ସାହିତ୍ୟର ଗୁଣ ଆଦୌ

* ସମସାମୟିକ ଯୁଗରେ ମୈଥିଳୀ-ସାହିତ୍ୟକରଣ ହିନ୍ଦୀଠାରୁ ମୈଥିଳୀ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାଷା ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରି ଆନ୍ଦୋଳନ ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି । ଶାସନବିଧାନରେ ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ଭାଷା-ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମୈଥିଳୀକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାନ ଦେବାପାଇଁ ସେମାନେ ଦାବୀ କରୁଅଛନ୍ତି । ମୈଥିଳୀ ଭାଷାରେ ପଦପଦିକା ପ୍ରକାଶନ ଆରମ୍ଭ ହେଉଥିବାର ଜଣାଯାଏ ।

ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ଏହି ଯୁଗରେ ଯେଉଁ ଗାରଗାଥା ମୂଳକ କୃତି ମିଳେ, ସେଗୁଡ଼ିକରେ ସାହିତ୍ୟର ମୁଦ୍ରାଙ୍କ ରହିଛି । ଡିଙ୍ଗଲ ଅପଭ୍ରଂଶ-ଭାଷାରେ ରଚିତ ହସ୍ତୀରାସଂସା, ଏ ଧରଣର ଲେଖା । ହମେ ହିନ୍ଦୀ ଭାଷା ଅପଭ୍ରଂଶ ସ୍ତର ଅତିହୀନ କରି ‘ଦେଶଭାଷା’ ବା ‘କାବ୍ୟଭାଷା’ରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ରାଜକବି ନଳଦ୍ବଙ୍କର ‘ସାସଲଦେବ ରାସୋ’, କବି ଚନ୍ଦବରଦାସଙ୍କର ‘ପୃଥ୍ବୀରାଜରାସୋ’, ‘ଶୁମାନ୍ରାସୋ’ ‘ଜୟଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରକାଶ’, ‘ରଣମଲ୍ଲ ଛନ୍ଦ’ ଆଦି ଦେଶ-ଭାଷାରେ ରଚିତ ଗାର-କାବ୍ୟ । ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଲେଖାରେ ରାଜା ଗାରପୁରୁଷମାନଙ୍କର ମହମାୟତା ଖଣ୍ଡିତ । ପ୍ରେମ ଓ ଶଙ୍ଖାଶ୍ରୀ ଭାବର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଏଗୁଡ଼ିକରେ ନିହିତ । ଏ କାଳର କ୍ଷତ୍ର-ଗୀତି ରଚନା ମଧ୍ୟରେ କବି ଖୁସୁରଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକା ଓ ମୈଥିଳୀ-କୋକିଳ “ବିଦ୍ୟାପତି”ଙ୍କର ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳା ମୂଳକ ଶଙ୍ଖାଶ୍ରୀ ରଚନା ପ୍ରଧାନ । ହିସ୍ତୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉପରେକ୍ତ ଭାବରେ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ଉନ୍ନେଷ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇ ପାରେ ।

ହିନ୍ଦୀ ଭକ୍ତି-ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ ପୂର୍ବ ମଧ୍ୟକାଳ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୪୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୧୭୪୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ହୋଇଅଛି । ଭକ୍ତି ଧର୍ମର ସ୍ରୋତ ଦକ୍ଷିଣ-ଭାରତରୁ ସୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଉତ୍ତର-ଭାରତରେ ପ୍ରସାର ଓ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଖ୍ରୀ: ଅ: ୧୦୧୫ରେ ରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ଜାତିଧର୍ମବିଶେଷରେ ଭକ୍ତି ସାଧନର ମାର୍ଗ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅଦ୍ଵୈତ-ବାଦୀ ଶଙ୍କରଙ୍କର ମତ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରତିହତ୍ୟା ଆରମ୍ଭ ହେଲା ଓ ନାନା ଧର୍ମ-ସଂପ୍ରଦାୟ ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଉଠିଲା । ରାମାନୁଜଙ୍କର ଶ୍ରୀସଂପ୍ରଦାୟ, ମାଧ୍ଵାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ବିଷ୍ଣୁସଂପ୍ରଦାୟ, ବିଷ୍ଣୁସ୍ଵାମୀଙ୍କର ରୁଦ୍ର-ସଂପ୍ରଦାୟ ଓ ନିମ୍ବାର୍କଙ୍କର ସନକ-ସଂପ୍ରଦାୟ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ

ମୁଖ୍ୟ । ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାମାନୁଜପଣ୍ଡା ସ୍ୱାମୀ ରାମାନନ୍ଦ ରାମଙ୍କୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଅବତାର ରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ ଏବଂ ଏହି କାଳରୁ ରାମଙ୍କର ଉପାସନା-ପଦ୍ଧତି ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ସ୍ୱାମୀ ବଲ୍ଲଭରୂପୀ ପ୍ରେମସ୍ୱରୂପ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଉପାସନା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମହାପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ କୃଷ୍ଣଭକ୍ତି ଧାରାର ଅଗ୍ରଣୀ ହୋଇଥିଲେ । ଏହାହିଁ ହିନ୍ଦୀ ସଗୁଣ ଭକ୍ତି ଧାରାର ସୂକ୍ଷ୍ମ କାହାଣୀ । ସଗୁଣ ଧାରାରେ ଫଳେ ଦୁଇଟି ଶାଖା ସୃଷ୍ଟି ଦେଖାଗଲା । ରାମାଣ୍ଡସୀ ଶାଖାର ସନ୍ଥକବି ଭୁଲସୀଦାସ ପ୍ରଧାନ-ସାଧକ ଓ କବି । ‘ରାମଚରିତ ମାନସ’ ତାଙ୍କର ଅନବଦ୍ୟ କୃତି । ସ୍ୱାମୀ ଅଗ୍ରଦାସ, ନାଗଦାସ, ପ୍ରାଣଚନ୍ଦ୍ର ଚୌଦାନ ଓ ହୃଦୟରାମ ରାମଭକ୍ତି-ମୂଳକ କାବ୍ୟ-କବିତା ଲେଖିଥିଲେ । ଭକ୍ତକବି ସୁରଦାସ କୃଷ୍ଣାଣ୍ଡସୀ ଶାଖାର ପ୍ରଧାନ ଆରୂପୀ । ତଦାୟ ‘ସୁରସାଗର’ ‘ସୁରରସାବଳୀ’ରେ ଧାର୍ମିକତା, କବିତ୍ୱର ସୁଶୋଭନ ଛଟା ଛନ୍ଦେ ଛନ୍ଦେ ବିଳସିତ । କୁନ୍ଦନ-ଦାସ, କୃଷ୍ଣ ଦାସ, ପରମାନନ୍ଦ ଦାସ, ଚତୁର୍ଭୁଜ ଦାସ, ଗୋବିନ୍ଦସ୍ୱାମୀ, ଗଦାଧର ଭଟ୍ଟ ଆଦି କୃଷ୍ଣ-ଭକ୍ତି କବିଗଣ ସୁରଦାସଙ୍କ ପରେ ନାନା ରଚନା କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ଭକ୍ତି ପ୍ରବର ମୀରବାଇଙ୍କର କୃତିରେ କୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମର ଉତ୍ତରଳ ଧାର ପାଠକ ଓ ଶ୍ରୋତାର ପ୍ରାଣକୁ ରସାନ୍ତର କରିଦିଏ । ଭୁଲସୀ ଦାସ, ସୁର ଦାସ, କବୀର ଓ ମୀରବାଇଙ୍କର ଭଜନ ହିନ୍ଦୀଭାଷା ଜନତାକୁ ଏବେ ବି ଉଦ୍‌ବୋଧିତ କରୁଅଛି ।

ସଗୁଣ ଧାରାର ସମାନ୍ତରାଳ ଭାବରେ ନିରୁଣ ଭକ୍ତିଧାରା ବିକଶିତ ହୋଇ ଉଠିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ହିନ୍ଦୁ ଓ ମୁସଲମାନ ଉଭୟ ଧର୍ମର ଲୋକଙ୍କ ପାଇଁ ଏକ ସାଧାରଣ ପନ୍ଥାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମହାବିଶ୍ୱର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭକ୍ତି-କବି ନାମଦେବ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।

ସନ୍ଥ କବୀର ଦାସ ଏହାର ପରିମାର୍ଜନ କରି ନିର୍ଗୁଣ ସାଧନାର ପଥ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ଏହାପରେ ଜ୍ଞାନାଶ୍ରୟୀ ଓ ପ୍ରେମମାର୍ଗୀ ଧାରାରେ ଦିଆ ହେଲା । ଜ୍ଞାନାଶ୍ରୟୀ ଧାରାରେ ବ୍ରହ୍ମାପଲବ୍ଧି ଓ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତି ପ୍ରଧାନ ବିଷୟ । କେତେବେଳେ ଏଥିରେ ବ୍ରହ୍ମବାଦର ପ୍ରାବଲ୍ୟ, ପୁଣି ବା କେତେବେଳେ ପ୍ରେମମୁଖ୍ୟ ଖୋଦାବାଦର ପ୍ରାବଲ୍ୟ ନିହିତ ହୋଇଛି । ସୁତ୍ରୀ ସପ୍ତଦାୟର ଇସଲାମ କବିଗଣ ପ୍ରେମମାର୍ଗୀ ଧାରାର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା । ଏଠାରେ ଆରାଧ୍ୟ କାମ୍ୟ ଭଗବାନ ବା ବ୍ରହ୍ମ ‘ନାଶ୍’ ଏବଂ ଭକ୍ତ ବା ସାଧକ ‘ନଚ’ ବା ନାୟକ । ସାଧନାର ମାର୍ଗରେ ଯେଉଁ କଷ୍ଟ ବା ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ଆସେ—ତାହା ମଣିଷର ସ୍ବାସାରିକ ମୋହଗତ ସ୍ବାଭାବିକ ଦୁର୍ବଳତା । କବି ନାୟକଙ୍କର ‘ପଦ୍ମବ୍ରତ’ କାବ୍ୟରେ ଏହି ଧାରାର ପରିଚୟ ମିଳେ । ଏଠାରେ ନାୟକ ରଜସୁତ ବ୍ରହ୍ମାକାଶୀ ମାନବ ମାତ୍ର । ନାୟିକା ରଜସୁତୀ ସ୍ବୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଶୁକପକ୍ଷୀଟି ଗୁରୁ । କବି କୃତବନଙ୍କର “ମୃଗାବଳୀ”, ମଂଝନଙ୍କର “ମଧୁମାଳତୀ”, ଉପମାନଙ୍କର ‘ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ’ ଏହି ଭାବଧାରାର ପ୍ରତୀକ-କୃତି । ଭକ୍ତ-ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟିରୁ ସୁତ୍ର-କବି ମାନଙ୍କର ଚନ୍ଦ୍ରାଧାର ଯାହା ହେଉ ନା କାହିଁକି—କାବ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେମାନଙ୍କର ରଚନାର ମହମାୟତା ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ।

ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧଠାରୁ ଉତ୍ତରବଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧର ଶେଷକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟରେ ଶକ୍ତି ବା ଶୃଙ୍ଗାର ଯୁଗର ବିସ୍ତାର ପରି ଦୃଶ୍ୟମାନ ହୁଏ । ଶକ୍ତି ଯୁଗର କୃତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେତେକ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଅଳଙ୍କାରଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ପୁଣି କେତେକ ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦ କାବ୍ୟ । କବି ନନ୍ଦ ଦାସଙ୍କର ‘ରସମଞ୍ଜରୀ’, କୃପାସମଙ୍କର ‘ହିତଚରଞ୍ଜିଣୀ’, କେଶବ ଦାସଙ୍କର ‘କବିପ୍ରିୟା’ ଓ ‘ରସିକପ୍ରିୟା’, କୁଳପତିଙ୍କର ‘ରସରହସ୍ୟ’, ଚନ୍ଦ୍ରାମଣିଙ୍କର ‘ଶୃଙ୍ଗାର ମଞ୍ଜରୀ’,

ଦେବ କବିଙ୍କର ‘ସୁଖସାଗର ଚରଣ’ ଆଦି ଲେଖା ଶାନ୍ତିମୂଳକ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏଥିରେ କେଉଁଠି ନାୟିକାଭେଦ, ପୁଣି କେଉଁଠି ରସ ଓ ଶୃଙ୍ଗାରର ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବିବର କରାଯାଇଛି । ସଂସ୍କୃତ, ପାରସୀ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏମାନଙ୍କର ଆଦର୍ଶ । ସତ୍ତରତୁ ବର୍ଣ୍ଣନ, ନାୟିକାର ଆନନ୍ଦଶିଖ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନ, ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅସ୍ତ୍ରପ୍ରହର ବ୍ୟାପୀ ଲୀଳା ହମଶଃ ସାହିତ୍ୟରେ ରୂପ ପାଇଲା । ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣ ଆଉ ଦେବୀ ଦେବ ରୂପରେ ନ ରହି ସାଧାରଣ ପ୍ରେମିକା-ପ୍ରେମିକ ଭାବରେ ଦେଖା ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଲୌକିକ-ପ୍ରେମର ଧାରା ସାହିତ୍ୟରେ ନିଶ୍ଚଳ ସୃଷ୍ଟି କଲେ । ଶାନ୍ତି ଯୁଗର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ଯେଉଁମାନେ ଭାଗ ନେଇଥିଲେ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଅବଦୁଲ ରହୀମ ଖାନଖାନା, ସୟିଦ ମୁବାରକ ଅଲି, ମୁବାରକ, ସେନାପତି, ବିହାରୀ, ମତିରାମ, ଦେବ, ବୃନ୍ଦ, ଆଲମ, ଘନାନନ୍ଦ, ରସନିଧି, ଠାକୁର ବୁଢ଼େଲ ଖଣ୍ଡୀ, ବୋଧା, ବେନି, ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି, ତୋଷନିଧି, ପଦ୍ମାକର, ଭୂଷଣ, କାଳଦାସ ଶିବେଶୀ, ସୁରତି ମିଶ୍ର, ସୁଖଦେବ ମିଶ୍ର, ଗଂଜନ, ପ୍ରୀତମ, ଭିଖାରୀ, ଭୁପତି, କନ୍ୟା ଉଦୟନାଥ ପ୍ରଧାନ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ଶାନ୍ତିମୂଳକ ପ୍ରେମାଖ୍ୟାନମୂଳକ କାବ୍ୟ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । କେହି କେହି ମଧ୍ୟ ଐତିହାସିକ କଥାବସ୍ତୁ ନେଇ ପ୍ରେମାଖ୍ୟାନ କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ସେ ଯାହା ହେଉ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟ ଏ ଯୁଗରେ ବେଶ୍ ପ୍ରୋତ୍ସାହନ ଲାଭ କରି ପାରିଥିଲା ।

୧୮୫୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ୧୮୭୩ରେ ଦିଲ୍ଲୀ ଇଂରେଜମାନଙ୍କର କରଗତ ହେଲା । ୧୮୮୫ ପରେ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷା ଏ ଦେଶରେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରେ । ଇଂରେଜ ଶାସନର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଭାବରେ ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ସୂକ୍ଷ୍ମଗତ ହେଲା । ସେ ଯାହା ହେଉ, ଆଧୁନିକ କାଳର

ସାହିତ୍ୟର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟର ସୁମାର୍ଗ ପରମ୍ପରା ରହିଛି । ଏହି ପରମ୍ପରାରେ ରମଭକ୍ତି ଓ କୃଷ୍ଣଭକ୍ତି ମୂଳକ ସାହିତ୍ୟ, ଗରଗାଥା ମୂଳକ ଭାବଧାରା, ଶକ୍ତି ଓ ଶୃଙ୍ଗାରମୂଳକ ସାହିତ୍ୟ ଉଜ୍ଜୀବିତ ରହିଛି । ତୁଳସୀ ଦାସ, ସୁର ଦାସ, ବିଦ୍ୟାପତି, କବୀର, ଜାୟସୀ, ଭୂଷଣ, ବିହାରୀ ଆଦି ମହାତ୍ମାନ ପୁରୁଷଙ୍କର ପରମ୍ପରା ଆଧୁନିକ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରେରକ ଶକ୍ତି ।

(୨୪)

ଆଧୁନିକ କାଳର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ଗଦ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି

ଇଂରେଜୀ ଶାସନର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୋଇଯିବା ପରେ ଭାରତର ସାମାଜିକ, ରାଜନୈତିକ, ଶିକ୍ଷା, ଧର୍ମ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିଗରେ ଏକ ନବୀନ ଜାଗରଣ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । ଗର୍ବକାଳ ଯୁଦ୍ଧ, ଅଶାନ୍ତି, ଅସ୍ଥାୟୀତା ମଧ୍ୟରେ ବାସକରି ଭାରତର ସକଳ ପ୍ରାନ୍ତର ନରନାରୀ ନିଷ୍ପେଷିତ ହେଉଥିଲେ । ଇଂରେଜଙ୍କର ଶାସନ ସାରା ଭାରତକୁ ଗୋଟିଏ ରାଜନୈତିକ ଏକତା ସୂତ୍ରର ଗ୍ରଥିତ କରିପାରି ଥିଲା । କଲିକତା, ବମ୍ବେ, ମାଦ୍ରାସ ଆଦିରେ ଶିଳ୍ପ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନ, ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ ଗଢ଼ି ଉଠିଲା । ଦେଶରେ ରେଳ, ଡାକ ତାର ଆଦିର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଲା । ଇଂରେଜୀ ଶିକ୍ଷାର ପଠନପାଠନ ଅଗ୍ରସର ହେଲା । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ, ଦର୍ଶନ, ବିଜ୍ଞାନର ଭାବଧାରା ଭାରତୀୟ ପ୍ରାଣରେ ନବୀନ ଫୁଟୁଛି ଆନୟନ କଲା । ଏଣେ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇଗଲା । ରସ୍ତାଘାଟର ପ୍ରସାର ହେଲା । ନୂତନ ସତ୍ୟତାର ଆଲୋକରେ ନରନାରୀଙ୍କର ପ୍ରାଣ ଉଦ୍‌ଭାସିତ ହୋଇଉଠିଲା । ଜାତୀୟତା ଓ ସ୍ୱାଧୀନ ଭାବଭାବନା ଜାଗ୍ରତ ହେଲା । ୧୮୮୫ରେ ନିଖିଳ ଭାରତ ଜାତୀୟ ମହାସଭାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା, ବଙ୍ଗଭଙ୍ଗ ଆନ୍ଦୋଳନ, ସ୍ୱଦେଶୀ ପ୍ରଚାର ମଧ୍ୟବର୍ଗୀୟ ଶିକ୍ଷିତ ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ନେତୃତ୍ୱରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ନୂତନ ଚେତନାର ଆବାହନ ଦେଲା । ସ୍ଥଳତଃ ସମାଜ, ଧର୍ମ, ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନବୀନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ, ନବୀନ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଉପସ୍ଥାପିତ ହୋଇଗଲା । ଭାରତର ପ୍ରତ୍ୟେକ

ପ୍ରାନ୍ତରେ ନିଜର ମାତୃଭାଷାର କଲ୍ୟାଣ ନିମିତ୍ତ ମମୀଷୀବୃନ୍ଦ ଲେଖନୀ ଧାରଣ କଲେ । ଦେଶରୁ ସାମନ୍ତବାଦୀ ବ୍ୟବସ୍ଥା ନିମନ୍ତେ ଲୋପ ପାଇ ଆସୁଥିଲା । ପଦ୍ୟର ସ୍ଥାନରେ ଗଦ୍ୟର ବିକାଶ ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାଗ ହୋଇ ଉଠିଲା ।

ଏହି ଜାଗରଣ କାଳରେ ଆଧୁନିକ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟିଲା । ହିନ୍ଦୀ ପଦପଦ୍ଧିର ପ୍ରକାଶନ ସମ୍ଭବ ହେଲା । ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ ନିମିତ୍ତ ଏହା ହିଁ ପ୍ରଧାନ ସହାୟକ ହେଲା । ସବୁ ପ୍ରଥମେ ୧୮୧୫ରେ ରାଜା ରାମମୋହନ ରାୟଙ୍କର ବେଦାନ୍ତ ସୂତ୍ରର ହିନ୍ଦୀ ଅନୁବାଦ ଓ ପରେ ବଙ୍ଗଦୂତର ହିନ୍ଦୀ ଅନୁବାଦ ୧୮୨୯ରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ପଣ୍ଡିତ ଯୁଗଳପ୍ରସାଦ ଶୁକ୍ଳ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହିନ୍ଦୀ ସମ୍ବାଦ ପଦ୍ଧିର ଏହାର କେତେକ ବର୍ଷ ଆଗରୁ (୧୮୨୭) ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ୧୮୩୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରକାଶିତ ଓ ୧୮୪୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରାଜା ଶିବପ୍ରସାଦଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବନାରସ ସମାର୍ଗର ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ନିମନ୍ତେ ନାନା ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକର ରଚନା ଦେଖା ଦେଲା । ମାସିକ-ସାପ୍ତାହିକ ପଦ୍ଧିର ମାଧ୍ୟମରେ, ପାଠ୍ୟ ପୁସ୍ତକର ମାଧ୍ୟମରେ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଉନ୍ନତି ଦିଗରେ ଧାବମାନ ହେଲା ।

ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ ମିଶନାରୀମାନଙ୍କର ଉଦ୍ୟମ ପ୍ରଶଂସନୀୟ । ସେମାନେ ବାଇବେଲର ହିନ୍ଦୀ ଅନୁବାଦ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ‘ଧର୍ମ ପୁସ୍ତକ କା ଇତିହାସ’, ‘ପ୍ରଭୁ ଇଶା କୃଷ୍ଣ କେ ସମାର୍ଗର’, ‘ଧର୍ମ ପୁସ୍ତକ’ ‘ଇଶୁକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମଙ୍ଗଳ କଥା’, ‘ଧର୍ମଧର୍ମ ପରୀକ୍ଷା’, ‘ଆର୍ଯ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକାଶ’ ‘ଗୁରୁପରୀକ୍ଷା’, ‘କେଶବରାମଙ୍କ କଥା’ ‘ମୁଣ୍ଡିପୂଜା କା ବୃତ୍ତନ୍ତ’ ‘ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ କା ବର୍ଣ୍ଣନା’, ‘ଗଙ୍ଗା କା ବୃତ୍ତନ୍ତ’ ଆଦି ଗ୍ରନ୍ଥ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ ପାଦ୍ରିମାନଙ୍କର

ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ସାହିତ୍ୟର ସୃଷ୍ଟିରେ ଏହା କମ ପ୍ରେରଣା ଦେଇ ନାହିଁ ।

ଆଧୁନିକ ଯୁଗ ଗଦ୍ୟର ଯୁଗ । ଇଂରାଜୀ ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଭାବରେ ଭାରତୀୟ ଭାଷାମାନଙ୍କରେ ଗଦ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟି ହୋଇଅଛି । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଯେଉଁ ଗଦ୍ୟ ଲେଖା ଯାଉଥିଲା, ତାହାର ସାହିତ୍ୟିକ ମୂଲ୍ୟ ପ୍ରାୟ ନଥିଲା କହିଲେ ଚଳେ । ଶୃଙ୍ଗାରରସ ମଣ୍ଡନ, ବିହାରୀ ସତସଇ, କବି ପ୍ରିୟା ଓ ହିତ ଦରବନ୍ଧର ଟୀକା, ସେବକ-ଚନ୍ଦ୍ରକା, ହିତରୂପ, ସେବାନିଧି ଆଦି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଥିବା ଗଦ୍ୟ ପାଠ କଲେ ଏହି ଉକ୍ତିର ସତ୍ୟତା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟଲେଖା ମଧ୍ୟରେ କେତେକ ଗ୍ରନ୍ଥଭାଷା, ପୁଣି କେତେକ ରାଜସ୍ଥାନୀ ଭାଷାରେ ରଚିତ । ‘ବର୍ଣ୍ଣରହାକର’ ମୈଥିଳୀ ଗଦ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ । କିନ୍ତୁ ଆଧୁନିକ ଯୁଗ ଖଡ଼ୀବୋଲି ଗଦ୍ୟର କାଳ । ଏହି ଭାଷା ପ୍ରଥମେ ଦିଲ୍ଲୀର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଡିମେ ଏହି ଭାଷା ଭାଷୀମାନେ ବିଷିପ୍ତ ହୋଇଗଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବରେ ଖଡ଼ୀବୋଲି ଭାଷା ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଖଡ଼ୀବୋଲିରେ ଗଦ୍ୟଲେଖା ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ ଆକବରଙ୍କ କାଳରୁ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ‘ଚନ୍ଦ-ଛନ୍ଦ-ବରନନ କା ମହିମା’ ଗ୍ରନ୍ଥ ଖଡ଼ୀବୋଲି ଭାଷାର ପ୍ରଥମ ଗଦ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏହି ଖଡ଼ୀବୋଲି ଡିମେ ମୁସଲମାନ ସୈନ୍ୟଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟରେ ପରସିଆନ ସାହିତ୍ୟର ସଂସ୍ପର୍ଶ ଲାଭ କଲା । ପରେ ଏହା ଉର୍ଦ୍ଦୁଭାଷା ରୂପରେ ଉତ୍ତର-ଭାରତରେ ଦେଖାଦେଲା । ପୁଣି ସେହି ଖଡ଼ୀବୋଲି ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରଭାବରେ ଉର୍ଦ୍ଦୁର ଠିକ୍ ସମାନରୂପ ଭାବରେ ବିକଶିତ ହୋଇ ଆଜିର ରାଷ୍ଟ୍ରଭାଷା ହିନ୍ଦୀ ରୂପରେ ଦେଖା ଦେଇଅଛି । ଆଧୁନିକ ହିନ୍ଦୀ କହିଲେ—ଖଡ଼ୀବୋଲି ଗଦ୍ୟ ଓ ପଦ୍ୟକୁ ବୁଝିବାକୁ ହୁଏ ।

ଏହି ଭାଷାର ବିକଶିତ ପରିମର୍ଦ୍ଧିତ ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରସ୍ତୁତିର ଭାଷା ହିଁ ଆଜି ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ମାଧ୍ୟମ । ଉନ୍ନତ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବରୁ ମୈଥିଳୀ, ବ୍ରଜ, ରାଜସ୍ଥାନୀ ଆଦି ଗଦ୍ୟ ସାଙ୍ଗରେ ଖଡ଼ିବୋଲର ପ୍ରଚଳନ ହୋଇ ଆସୁଥିବାର ଜଣାଯାଏ ।

ହିନ୍ଦୀଗଦ୍ୟର ଉନ୍ନତ ଫୋର୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ୍ୟ କଲେଜର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଦିନରୁ ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି । ସଦଳ ମିଶ୍ର, ମୁନସୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀଲାଲ, ମୁନସୀ ସଦାସୁଖଲାଲ ଓ ଲିଙ୍ଗାଆଲ୍ଲା ଖାଙ୍କର ଉଦ୍ୟମ ଏ ଦିଗରେ ପ୍ରଶଂସନୀୟ । ସଦଳ ମିଶ୍ରଙ୍କର “ନାସିକେତୋପାଖ୍ୟାନ”, ସଦାସୁଖଲାଲଙ୍କର “ସୁଖସାଗର”, ଲକ୍ଷ୍ମୀଲାଲଙ୍କର “ପ୍ରେମସାଗର” ଓ ଲିଙ୍ଗାଆଲ୍ଲାଖାଙ୍କର ‘ରାମା ଚେତେନା ଜା କହ୍ନାମୟା’ ପ୍ରଧାନ ଗଦ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ ଅଟେ । ରାଜା ଶବ ପ୍ରସାଦ, ରାଜା ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସିଂହଙ୍କର ଉଦ୍ୟମ ଏ ଦିଗରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଶଂସାର କଥା । ଏମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ପଣ୍ଡିତ ବଶୀଧର, ବିହାରୀଲାଲ, ପଣ୍ଡିତ ବଦଶଲାଲ, ରାମପ୍ରସାଦ ଶିପାଠୀ, ମଥୁରାପ୍ରସାଦ ମିଶ୍ର, ବ୍ରଜବାସୀ ଦାସ, ଶିବଶଙ୍କର, କାଶୀନାଥ ଶର୍ମା, ବାବୁ ନଗନଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାରାମ ପୁଲଟ୍ୟାସ ହିନ୍ଦୀ ଗଦ୍ୟକୁ ପ୍ରାଣବାନ୍ କରିଯାଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ ।

ହିନ୍ଦୀ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ପୁନରୁତ୍ଥାନ କାଳରେ ଭାରତେନ୍ଦ୍ର ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ପ୍ରାୟ ୧୮୫୦ ମସିହାରେ ହୋଇଥିଲା । ହିନ୍ଦୀ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ଜନ୍ମଦାତାରୂପେ ଭାରତେନ୍ଦ୍ର ସମ୍ମାନ ଲଭି କରିଛନ୍ତି । ସେ ଏକାଧାରରେ କବି, ନାଟ୍ୟକାର, ସାମ୍ବାଦିକ ଓ ଗଦ୍ୟ ସୁଷ୍ଟା ଥିଲେ । ଆଜି ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେତେ-ଗୁଡ଼ିଏ ଧାର ଓ ଶୈଳୀ ବ୍ୟବହୃତ ତାର ମୂଳରେ ଭାରତେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପ୍ରେରଣା, ନିହିତ କହିଲେ ଅସମୀଚୀନ ହେବନାହିଁ । ତାଙ୍କର କାଳରୁ ହିନ୍ଦୀରେ ନାଟକ, ଉପନ୍ୟାସ, ଗଳ୍ପ, କବିତା, ନିବନ୍ଧ, ସମାଲୋଚନା

ଆଦି ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଦିଗର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ଆସିଅଛି ।
 ଶ୍ରୀନବାସ ଦାସ, ବାଳକୃଷ୍ଣ ଭଟ୍ଟ, ପ୍ରତାପନାରାୟଣ ମିଶ୍ର, ରାଧାକୃଷ୍ଣ
 ଦାସ, କାର୍ତ୍ତିକପ୍ରସାଦ ଶର୍ମା, ଜଗମୋହନ ସିଂହ, କିଶୋରୀଲଲ
 ଗୋସ୍ୱାମୀ, ତୋତାସୁମ, ଦେବଜାନନୀ ଶର୍ମା, ଅମ୍ବିକାଦତ୍ତ ବ୍ୟାସ
 ଆଦି ଭାରତେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଲେଖକ । ଏମାନଙ୍କର
 ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ହିନ୍ଦୀ-ସାହିତ୍ୟ ମହାନ୍ ପ୍ରେରଣା ଲାଭ କରି ସୁସୁପ୍ରିୟ
 ଦନାସକାର ମଧ୍ୟରୁ ନିର୍ଗତ ହୋଇପାରିଛି ।

—*—

(୩ୟ)

ହିନ୍ଦୀ କବିତାର ଧାରା

ହିନ୍ଦୀ ଆଧୁନିକ-ସାହିତ୍ୟର ବିଚାରରେ ଭାରତେନ୍ଦୁ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଥମ ଶଙ୍କୁ (First land mark) କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ତେଣୁ କାବ୍ୟ ବିଚାରରେ ଭାରତେନ୍ଦୁ-ଯୁଗର ଧାରା ସବୁପ୍ରଥମେ ବିରୁଦ୍ଧୀ । ପ୍ରାଗ୍ ଭାରତେନ୍ଦୁ ଯୁଗରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବାଦ୍ରେ ଗୀତକାବ୍ୟ, ଭକ୍ତିକାବ୍ୟ ତଥା ଶାବ୍ଦ-କାବ୍ୟର ଧାରା ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରହିଥିଲା । ଇଂରେଜୀ ସାହିତ୍ୟ, ପ୍ରାକ୍ରିୟ ବଙ୍ଗୀୟ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରେରଣାରେ ହିନ୍ଦୀ-ଜନତା ନିମନ୍ତେ ଉଦ୍‌ବୋଧିତ ହୋଇ ଉଠିଲା । ରାଜନୈତିକ ଜାଗୃତି, ସଂସ୍କାର ଆନ୍ଦୋଳନ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରଭାବରେ ନୂତନ ଧାରାର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ସଂଘଟିତ ହେଲା । ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ଭାରତେନ୍ଦୁଯୁଗର କାବ୍ୟ-କବିତା ଆଲୋଚନାୟ ।

ରାଷ୍ଟ୍ରୀୟତା ଏହି ଯୁଗର ପ୍ରଧାନ ଦିଗ । ସବୁପ୍ରଥମେ ଭାରତେନ୍ଦୁ ହିଁ ଦେଶପ୍ରେମର ବାଣୀ ହିନ୍ଦୀଭାଷୀ ଜନତାକୁ ଶୁଣାଇ ଥିଲେ । ଦେଶର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ବର୍ଣ୍ଣନା, ଅସ୍ଥାବଳୀ ଗୌରବହୋଧର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ସେତେବେଳକାର ରାଷ୍ଟ୍ରୀୟତାର ସ୍ୱାରକ ଅଟେ । ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ, ରାଜଭକ୍ତି ଏଭଳି ଭାବନାରେ ନିହିତ । ଦେଶର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ମୋଚନ ନିମିତ୍ତ ସରକାରଙ୍କଠାରେ ଆବେଦନ ଓ ନିବେଦନ ଦେଶପ୍ରାଣତାର ସୂଚନା ଦିଏ । ଏ ଯୁଗର ସମସ୍ତ ଲେଖକଙ୍କଠାରେ ଏହି ଭାବର ପ୍ରକାଶ ହୋଇଅଛି । ‘ଭାରତ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା’, ‘ଭାରତ ବନ୍ଦନା’ ପାଠକଲେ ଏହା ଜଣାଯାଏ ।

ସୁଧାର-ବାପା ବା ସଂସ୍କାରମୂଳକ ଭାବଭାବନା ଏ ଯୁଗର ଅନ୍ୟ ଏକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ମହାମାରୀ, ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ, କରଭାର, ଇଂରେଜ ଶୋଷଣ ମାତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଦେଶପ୍ରୀତି ଓ ସଂସ୍କାର ମନର ପରିଚୟ ମିଳେ । ଅଶିକ୍ଷା, ମଦ୍ୟପାନ, ଅସ୍ପୃଶ୍ୟତା, ବୃଦ୍ଧ ବିବାହ, ସଙ୍ଗପ୍ରଥା, ଜାତିଭେଦ ଆଦିର ବିରୁଦ୍ଧରେ ସଂସ୍କାରଶୀଳ ପ୍ରକୃତି ଦେଖାଯାଏ । ନବୀନ ଯୁଗର ରାଜନୈତିକ ତଥା ସାମାଜିକ ଚେତନା ଭାରତେନ୍ଦୁ ତଥା ତପସ୍ବି ଯୁଗର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଲେଖନୀରେ ମୁର୍ତ୍ତିବନ୍ତ ହୋଇଛି ।

ପ୍ରାଚୀନ ଉକ୍ତିଧାରା ଏ ଯୁଗରେ ଲେପ ନ ପାଇବାର ଜଣାଯାଏ । ସ୍ବୟଂ ଭାରତେନ୍ଦୁ କୃଷ୍ଣଭକ୍ତ କବି ଥିଲେ । ପ୍ରକୃତି, ଶୃଙ୍ଗାର, କୃଷ୍ଣଲୀଳା ଆଦିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏ ଯୁଗରେ ହେଉଥିଲା । ଭାରତେନ୍ଦୁଙ୍କର ଉକ୍ତିରସାତ୍ମକ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସ୍ବଚନ୍ଦ୍ର ଅନୁଭୂତି ଓ ଭାବ-ବିବର୍ତ୍ତନାର ପରିଚୟ ମିଳେ । ତାଙ୍କର ଗଙ୍ଗାବର୍ଣ୍ଣନା ପାଠ କଲେ, ତପସ୍ବି ଲେଖନୀର ଗାନ୍ଧୀର୍ଥ୍ୟ ଓ ସଙ୍ଗବତ୍ତା ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀର ପ୍ରେମୋଦ୍ଗାର ଚକ୍ରରେ ଯେଉଁ ମାର୍ମିକତା ନିହିତ; ତାହା ଅନବଦ୍ୟ । ସୁଲତଃ ଭାରତେନ୍ଦୁ ଯୁଗରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ନବୀନ ଶୈଳୀ ତଥା ଭାବଧାରାର ମଧୁର ସମନ୍ବୟ ହୋଇ ପାରିଥିଲା ।

ଅନୁବାଦ-ସାହିତ୍ୟର ସମୃଦ୍ଧି ଏ କାଳରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇ ପାରେ । ମେଘଦୂତ, କୁମାରସମ୍ଭବ, ଋତୁସଂହାର ଆଦିର ଅନୁବାଦ ସଙ୍ଗରେ ଇଂରେଜ କବି ଗୋଲ୍ଡସ୍ମିଥ, ରେ, ପୋପ୍ ଆଦିଙ୍କର ଲେଖାର ଅନୁବାଦ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଅନୁବାଦ ଫଳରେ ପ୍ରକୃତି-ବର୍ଣ୍ଣନାର ନୂତନ ରୂପ ଆସିଥିଲା । ପ୍ରକୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ଶୈଳୀସ୍ଥାନରେ, ପ୍ରକୃତିର ମହମାୟତା ସମ୍ପାଦନ ଅନୁବାଦ ସାହିତ୍ୟରେ ହୋଇଅଛି ।

ଭାରତେନ୍ଦୁ ଯୁଗରେ ପଦ୍ୟର ଭାଷା ବ୍ରଜଭାଷା ଥିଲା । ୧୮୮୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଲିଖିତ ‘ଭାରତମିତ୍ର’ରେ ସେ ଖଡ଼ୀବୋଲି-ପଦ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରାଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ନାଟକମାନଙ୍କରେ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ସେ ଖଡ଼ୀବୋଲି ଭାଷାର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଇ ଥିଲେ । ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶେଷ ଦିଂଶ ବର୍ଷ ଖଡ଼ୀବୋଲି-ଆନ୍ଦୋଳନ ଘାଟୁ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ଗଦ୍ୟରେ ଖଡ଼ୀବୋଲିର ପ୍ରୟୋଗ ହେଉଥିଲା । ପଦ୍ୟରେ ତାହାର ପ୍ରୟୋଗ ହିମଶଃ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଭାରତେନ୍ଦୁ ବ୍ରଜଭାଷାର ନୂତନ ରୂପ ଦେଇଥିଲେ ହେଁ, ଖଡ଼ୀବୋଲି ପଦ୍ୟର ସେ ହିଁ ପ୍ରାରମ୍ଭକର୍ତ୍ତା । ଶ୍ରୀଧର ପାଠକ, ରଘୁ ଦେବୀପ୍ରସାଦ, ନାଥୁରାମଶଙ୍କର ବର୍ମା ଆଦି ଖଡ଼ୀବୋଲି ଭାଷାରେ ପଦ୍ୟ ଲେଖିଥିଲେ । କେତେକ କବି ଭାରତେନ୍ଦୁଙ୍କ ସମେତ ବ୍ରଜଭାଷାରେ କବିତା ଲେଖିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ସ୍କୁଲଟିଏ ଏହି କାଳ ଭାଷା ଦିଗରେ ଏକ ଆନ୍ଦୋଳନର ଯୁଗ ।

ଭାରତେନ୍ଦୁ-ଯୁଗ ପରେ ମହାଶୀର ପ୍ରସାଦ ଦ୍ବିବେଦୀଙ୍କର କାଳ । ବିଂଶ-ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ଦ୍ବିବେଦୀ-ଯୁଗର ପ୍ରାରମ୍ଭ ହୁଏ । ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଭାରତେନ୍ଦୁ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ଯେଉଁ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ—ତାହାର ସମ୍ୟକ୍ ବିକାଶ ଏ ଯୁଗରେ ହୋଇଅଛି ମାତ୍ର ନୂତନତା ବା ମୌଳିକତା ପ୍ରାୟ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ଫକ୍ଟର ମୂଳକ ଓ ସାମାଜିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ, ଆଦର୍ଶ-ବାପା ଧାରା, ରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ-ଭାବନା ଠିକ୍ ପୂର୍ବପର ଅଧିକ ବ୍ୟାପକ ଭାବରେ ଦ୍ବିବେଦୀ ଯୁଗରେ ବର୍ଦ୍ଧିମାନ ଥିଲା । ମୈଥିଳୀଶରଣ ଗୁପ୍ତ ଏ କାଳର ପ୍ରତିନିଧି-ମୂଳକ କବି ।

ବୈଜ୍ଞାନିକ ବୌଦ୍ଧିକ ଦୃଷ୍ଟି ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ସାହିତ୍ୟରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ଆଧୁନିକତାର ଏକ ଦିଗ ।

ଦ୍ଵିବେଦୀ ଯୁଗର ଲେଖନୀରେ ବୌଦ୍ଧିକତା ନିହିତ । ମୈଥିଳୀଶରଣ
ଓ କବି ହରିଔଧଙ୍କର କୃତରେ ଏହି ବୌଦ୍ଧିକତା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ଯୁଗର
ଜଟିଳ-ସମସ୍ୟାପ୍ରତି ଏ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ ପାଦ ମିଳାଇପାରି ନାହିଁ ।
ତେଣୁ ନୀରସ ଶୁଷ୍କ ହୋଇପଡ଼ିଛି ।

ଏହିକାଳରେ ଖଜୁରୀବୋଲି ଭାଷା ପଦ୍ୟର ମାଧ୍ୟମ ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପରେ
ହୋଇଗଲା । ଭାଷାର ଶୁଦ୍ଧତା ଓ ସରଳତା ଆସିଲା । ବ୍ରଜ
ଅବଧୀର ଯେଉଁ ମିଶ୍ରିତ ପ୍ରୟୋଗ ଖଜୁରୀବୋଲିରେ ହେଉଥିଲା,
ତାହା ଦୂର ହେଲା । ସଂସ୍କୃତ ବୃତ୍ତର ପ୍ରୟୋଗ, ଗଦ୍ୟମୟ ଭାଷାର
ବ୍ୟବହାର ହେଲା । ସରଳ ଗଦ୍ୟ ଭାଷାରେ କବିତା ଲେଖି
ଦ୍ଵିବେଦୀଙ୍କ ସଫଳ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ ପଦାବଳୀର ପ୍ରୟୋଗ
ସେ କରିଛନ୍ତି । ଦ୍ଵିବେଦୀଙ୍କର ପ୍ରଭାବରେ ସରସ୍ଵତୀ ପତ୍ରିକାର
ସମ୍ପାଦନା ସୂତ୍ରରେ ଯେଉଁ କବିଗଣ ଦେଖାଦେଇଥିଲେ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ
ମୈଥିଳୀଶରଣ ଗୁପ୍ତ, ମାଧବ ଶୁକ୍ଳ, ରାମଚରଣ ଉପାଧ୍ୟାୟ,
ରାମନରେଶ ସିଂହା, ଗୟାପ୍ରସାଦ ଶୁକ୍ଳ, ରୂପନାରାୟଣ ପାଣ୍ଡେ,
କବି ହରିଔଧ ପ୍ରଧାନ । କବି ହରିଔଧଙ୍କର ‘ପ୍ରିୟପ୍ରବାସ’ ଏ ଯୁଗର
ଶ୍ରେଷ୍ଠ ରଚନା । ଦ୍ଵିବେଦୀଙ୍କର ପ୍ରଭାବର ବାହାରେ ଥାଇ ଭଗବାନ
ଦାନ, ରାୟ ଦେବପ୍ରସାଦ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଦି କବିତା ଲେଖୁଥିଲେ । ଉତ୍ତମ-
ଅଧିକେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦ୍ଵିବେଦୀଙ୍କର ଭାବ ଓ ଶୈଳୀର ଅନୁକରଣ
ପ୍ରାୟ କରିଛନ୍ତି । କେହି କେହି ମଧ୍ୟ ବ୍ରଜଭାଷାରେ ଏ ଯୁଗରେ
କବିତା ଲେଖିଛନ୍ତି । ବିଦ୍ୟୋଗୀ ହରି ଓ ସତ୍ୟନାରାୟଣ କବିରତ୍ନ
ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ । କେହି କେହି ଖଜୁରୀବୋଲି ଓ ବ୍ରଜ-
ଭାଷାର ମିଶ୍ରଣ କରି ରଚନା କରୁଥିଲେ । ନାଥୁରାମ ଶଙ୍କର,
ଗୟାପ୍ରସାଦ ଶୁକ୍ଳ, ଲଲା ଭଗବାନ ଦାନ, ରାମନରେଶ ସିଂହା ଓ
ରୂପନାରାୟଣ ପାଣ୍ଡେ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ।

ମୈଥୁଲୀଶରଣଙ୍କର ଲେଖାରେ ଇତିବୃତ୍ତାତ୍ମିକତା ରହିଛି । ଦ୍ଵିବେଦୀ ଯୁଗକୁ ଇତିବୃତ୍ତାନ୍ତକ ଯୁଗ କୁହାଯାଏ । ବର୍ଣ୍ଣନାର ପ୍ରଭାବ ଏ ଯୁଗରେ ବେଶୀ । ପ୍ରକୃତ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମିକତା ଏ କାଳରେ ଅଧିକ, ପ୍ରକୃତ, ସମାଜ, ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟ, ଜୀବନର ପ୍ରକାଶରେ ଇତିବୃତ୍ତାତ୍ମିକତା ଏ କାଳରେ ପ୍ରଧାନ । ତେଣୁ ସାହିତ୍ୟ ମାରସ ଓ ଶୁଷ୍କ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ମୈଥୁଲୀଶରଣଙ୍କର କୃତରେ ଅବଶ୍ୟ କଥାମୂଳକ ଧାରାର ଅଭାବ ନାହିଁ । ରଙ୍ଗ ମେ ଭଙ୍ଗ, ଜୟଦ୍ରଥ ବଧ, ପଞ୍ଚବଟୀ, ସାକେତ, ଯଶୋଧାରା ଆଦି ତାଙ୍କର କଥାମୂଳ ରଚନା । ହିନ୍ଦୁର ଜାତୀୟତା, ଜାତୀୟ ସାର ଓ ପୌରାଣିକ ପୁରୁଷଗଣ ତାଙ୍କ ଲେଖନୀରେ ଜୀବନ୍ତ । କରୁଣାମୂଳକ ମାନବପ୍ରେମ, ବିଶ୍ଵପ୍ରେମ, ଆତ୍ମ ବଳିଦାନର ସନ୍ଦେଶ ତାଙ୍କ ଲେଖାରୁ ମିଳିଥାଏ । ସେ ଭାରତେନ୍ଦ୍ର ଓ ଦ୍ଵିବେଦୀଙ୍କଠାରୁ ଅଧିକ ବୃଦ୍ଧୀଯୁକ୍ତବାଦୀ । ସେ ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତକବି ଓ ‘ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ରାମ’ଙ୍କର ଉପାସକ । ‘ସାକେତ’ ଓ ‘ପଞ୍ଚବଟୀ’ ତାହାର ପ୍ରମାଣ ।

ବିରୁରକଲେ ଜଣାଯାଏ, ଭାରତେନ୍ଦ୍ର ଯୁଗ ଓ ଦ୍ଵିବେଦୀ ଯୁଗର ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଏକ । ପ୍ରକୃତ ଆଧୁନିକତା ଏ କାଳରେ ଆସି ନ ଥିଲା । ଯଥାର୍ଥ ଆଧୁନିକତା କାବ୍ୟ-କବିତା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗୁପ୍ତାବାଦୀ କାଳରେ ଆସିଅଛି । ଏହି କାଳକୁ ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରଥମ ମହାଯୁଦ୍ଧ (୧୯୧୪-୧୮)ଠାରୁ ବିରୁର କରାଯାଇ ଥାଏ । ପୂର୍ବ ଯୁଗର ଇତିବୃତ୍ତାତ୍ମିକତା, ଉପଦେଶାତ୍ମିକତା, ଆଦର୍ଶ ଓ ନୈତିକବାଦ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କାବ୍ୟଧାରାର ପ୍ରତିଫଳ ରୂପରେ ଗୁପ୍ତାବାଦୀ-ସାହିତ୍ୟର ସ୍ଥାବନ ଆସିଥିଲା କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ଇଂରେଜୀ ସାହିତ୍ୟ, ବଙ୍ଗୀୟ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଭାବରେ ଏ ଧାର ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ବିଶ୍ଵକବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର ‘ଗୀତାଞ୍ଜଳି’ର ପ୍ରଭାବ ଓ ପ୍ରେରଣା ଏହି ଯୁଗର

ସାହିତ୍ୟରେ ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ହେବନାହିଁ । ଦ୍ଵିବେଦୀ ଯୁଗର ମାରସ ମରୁପ୍ରାନ୍ତରେ ରସର ସ୍ରୋତ ଗୁପ୍ତାବାଦୀ କବିଗଣ ପ୍ରବାହିତ କରାଇଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନପଦ୍ମୀଗଣ ଏହାକୁ ନିରର୍ଥକ ଢେଙ୍କାମ୍ବର ବହୁଳ, ଗୀତାଞ୍ଜଳିର ଅନ୍ଧାନୁସରଣ, ‘ବିଲସୁତ ଚଞ୍ଜୋକା ମୂରବ୍ଦା’ ବୋଲି କହି ଉପହାସ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଏହା କବିତା ନୁହେଁ—ବରଂ ତାର ଗୁପ୍ତା । ହିମଶଃ ଉପହାସାତ୍ମକ ଢେଙ୍କି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ସମ୍ମାନର ସହିତ ଏ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟିକ-ଧାରାକୁ ପରିଚିତ କରାଇଲା ।

କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଧାରା ହଠାତ୍ ଆକସ୍ମିକ ଭାବରେ ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖା ଦିଏ ନାହିଁ । ପୂର୍ବଯୁଗରେ ତାହାର ସୂଚନା ନିହିତ ଥାଏ । ସେହିପରି ପ୍ରଥମ ମହାସମର ପୂର୍ବରୁ ଦ୍ଵିବେଦୀ କାଳରେ ଗୁପ୍ତାବାଦର ଅଙ୍କୁରେଦଗମ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇପାରେ । ଶ୍ରୀଧରପାଠକ-ଙ୍କର ‘ସ୍ଵର୍ଗୀୟଗଣା’, ମୈଥୁଲୀଚେଙ୍କର ‘ଝଙ୍କାର’ ଓ ‘ମଙ୍ଗଳଘଟ’, ପଣ୍ଡିତ ରାମନରେଶ ଦିପାଠୀ, ପଣ୍ଡିତ ମୁକୁଟଧର ପାଣ୍ଡେ, ସତ୍ୟ-ନାରାୟଣ କବିରାଜଙ୍କର ଲେଖା ପାଠକଲେ, ଏହି ଉକ୍ତିର ସତ୍ୟତା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ।

ଗୁପ୍ତାବାଦୀ କବିତାରେ କବିର ବୈକ୍ରିକତା ଲକ୍ଷ୍ୟଶୀୟ । କବିଗଣ ଆଉ ବାର ପୁରୁଷ, ରାଜା, ଧର୍ମାବ୍ୟକ୍ତିର ଜୀବନର ଚିତ୍ର ନ ଦେଇ; ନିଜର ସୁଖ ଦୁଃଖ, ଆଶାନିରାଶୀ, ଆକାଂକ୍ଷାକାମନା, ହସ କାନ୍ଦର ମାର୍ମିକସରସ, ବ୍ୟଞ୍ଜନାତ୍ମକ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେବାକୁ ଏ ଯୁଗରେ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଗୁପ୍ତାବାଦୀ କଳାକାରଗଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବାଦୀ । ଏହି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ-ବାଦରେ ଶାରୀରିକ କାମନାସିକ୍ତ ଭାବ ନଥିଲା । ଅନ୍ତଃ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବା ଅତ୍ମିକ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ ହିଁ ଏଥିରେ ଦେଖାଯାଏ । ଜୀବନ ଆଉ କବିତା ମଧ୍ୟରେ ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗୀ ସମ୍ବନ୍ଧ

ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । ଜୀବନର ଉଚ୍ଛ୍ୱାସ, ବିଳାସ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ କବିପ୍ରାଣ ଉଦ୍‌ବେଳିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ, ତାହାର କ୍ଷଣ ସ୍ଥାୟତ୍ତ୍ୱ ଓ ନଶ୍ୱରତା ପ୍ରତି କବିପ୍ରାଣ ସତେଜ ହୋଇଛି । ଆଲୋକ-ଅନ୍ଧାର, ସୁଖ-ଦୁଃଖ, ବିରହ-ମିଳନରେ କବିହୃଦୟରେ ଏକ ପ୍ରକାର ଭାବ ଓ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଦେଖାଦେଇଛି । କବି ଏଠାରେ ସୁଖ-ଦୁଃଖର ସମ୍ମିଳନରେ ଜୀବନର ଗତିଶୀଳତା ଉପଲବ୍ଧ କରି ଅବସାନ ସାଧନାରେ ସାର୍ଥକତା ଦେଖିଛନ୍ତି । ପ୍ରେମ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଭୋଗ-ବାସନା ଓ ଭୌତିକତା ନାହିଁ । ପ୍ରେମର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ରୂପ ପ୍ରଦର୍ଶିତ । ସଂଯୋଗ-ଜନିତ ପ୍ରେମାନନ୍ଦଠାରୁ ବିପ୍ଲୋଗ-ଜନିତ ପ୍ରେମାନନ୍ଦର ମହମାୟତା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି । ନାଗରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କାଳ୍ପନିକତା, ଭାବୁକତା ଓ ଅଭୌତିକତା ନିହିତ । କବିବେଦନାରେ ମହମାୟତା ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । କବିଙ୍କ ମତରେ — ବେଦନାର ସ୍ୱର୍ଗଠାରୁ ପବିତ୍ର ଓ ବେଦନାହୀନ ଜୀବନ ଜୀବନ ପଦ-ବାଚ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ସ୍ତୁତ୍ୱାବାଦୀ କବିତାରେ ପ୍ରକୃତିର ସ୍ଥାନ ମହମାୟା ପ୍ରକୃତିର ରମଣୀୟତାରେ କବି ମୁଗ୍ଧ ନ ହୋଇ ତା ସହିତ ଜୀବନର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ସ୍ତୁତ୍ୱାବାଦୀ କବି ଦୁର୍ବାଦଳରେ ଶୀକର ପଂକ୍ତି ସନ୍ଦର୍ଶନକରି ମଣିଷର ବ୍ୟାଧିକୃତ ଲୋଭକର ସନ୍ତାନ ପାଇଛି । କେଉଁଠି ଅବା କବି ପ୍ରକୃତିରେ ଅସୀମ-ସତ୍ତ୍ୱର ସନ୍ତାନ ପାଇଛି । ପ୍ରକୃତିର ମାନସପୂ-କରଣ ଏ କାଳର ପ୍ରଧାନ ଦିଗ । ପ୍ରକୃତିର ଉପାଦାନରେ ସ୍ତ୍ରୀ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଆଶ୍ୱେପ କରାଯାଇଛି । ଉଷା, ସନ୍ଧ୍ୟା, ରଜନୀ, ଲହରୀ, କରଣକୁ ନାୟିକା ରୂପରେ କବି ଦେଖିପାରିଛି । ପ୍ରକୃତିର କାର୍ଯ୍ୟ-କଳାପରେ ପ୍ରେମିକ-ପ୍ରେମିକାଙ୍କର ହାବଭାବ ଆଶ୍ୱେପିତ ହୋଇଛି ।

ନାଶ ଯୁଗେ ଯୁଗେ କବିତାର ପ୍ରମୁଖ ବିଷୟ ହୋଇ ଆସିଛି । ଗୁପ୍ତାବାଦୀ ଯୁଗରେ ନାଶ-ଚରିତ୍ରର ମହମାୟତା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି । ନାଶକୁ ପ୍ରେୟସୀ ଓ ପ୍ରେମିକା ରୂପରେ ଦେଖାଇବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କବିମାନେ ନାଶର ମଧୁମୟୀ ରୂପ ତଥା ପତ୍ନୀରୂପ ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ଦାମ୍ପତ୍ୟ-ପ୍ରେମର ମଧୁମୟ ଛବି କବିଗଣ ଅଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି । ଜୟଶଙ୍କର ପ୍ରସାଦ ତଥାପି ‘କାମାୟିନୀ’ରେ ନାଶକୁ ପତ୍ନୀ, ପ୍ରେୟସୀ, ଗୃହିଣୀ ଆଦିରୂପରେ ଦେଖିଛନ୍ତି । ସେ ନାଶ ପର ଶାନ୍ତ ଓ ଶୀତଳ ଚନ୍ଦ୍ର ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । କବି ନିରାଳ ନାଶକୁ ଶକ୍ତିମୟୀ ଓ ପୁରୁଷର କଲ୍ୟାଣମୟୀ ରୂପେ ଚିତ୍ରଣ କରି ଅଛନ୍ତି । ସୁଳତଃ ପ୍ରସାଦ ଓ ନିରାଳଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟାନୁଭୂତ ଜଡ଼ିତ । ନାଶର ଅବ୍ୟକ୍ତ ରହସ୍ୟମୟ ରୂପ ସେମାନେ ଦେଖି ପାରିଛନ୍ତି । ଗୁପ୍ତାବାଦୀ-କବିତାରେ ନାଶ କେବଳ ପୁରୁଷର କ୍ରିଡ଼ାନକ ହୋଇ ରହିନାହିଁ ।

ଗୁପ୍ତାବାଦୀ ଯୁଗରେ ଛନ୍ଦ-ପ୍ରୟୋଗରେ ବିପ୍ଳବ ଦେଖାଦେଲା । ଏ କାଳରେ ନଗନ ସଂସ୍କୃତ ଛନ୍ଦ, ମାଟିକ-ଛନ୍ଦର ନୃତନ ରୂପ ପ୍ରୟୋଗ ହେଉଥିଲା । ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜନାର ସଫଳତା ନିର୍ମିତ ପ୍ରତି-ଚରଣରେ ଅକ୍ଷରର ଫଳ ବୃଦ୍ଧି ଓ ହ୍ରାସ କରା ଯାଉଥିଲା । ବଙ୍ଗଳାରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ଛନ୍ଦର ଆଦର ଦେଖାଯାଇ ଥିଲା । ମୃକ୍ତ-ଛନ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ବେଶୀ ହେଉଥିଲା । ସାଧାରଣ ପ୍ରଚଳିତ ଷ୍ଟେସାନରେ ଅସାଧାରଣ ନୃତନ ଗଠିତ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ହେଉଥିଲା । ଇଂରାଜୀରୁ ଅନୁଦିତ ଶବ୍ଦ, ବଙ୍ଗଳାରୁ ଆମ୍ଭଙ୍କ ଶବ୍ଦ, ଇଂରେଜୀ-ବଙ୍ଗଳା-ମିଶ୍ର ଶବ୍ଦ, ସମାସାନ୍ତ ପଦର ପ୍ରଚଳନ ନ ଥିଲା । ଅଭିଧାନିକ ପ୍ରୟୋଗ ବ୍ୟାପକ ହୋଇ

ବ୍ୟଞ୍ଜନାତ୍ମିକତା ଓ ଲକ୍ଷଣିକତା ଦେଖାଦେଲା । କବିତାର
ଗେୟତା ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟି ଅଧିକ ଦିଆ ଯାଉଥିଲା ।

ଛୁପାବାଦୀ-କବିତାରେ ଅଦୃଷ୍ଟ ସନ୍ତପ୍ତତା ପ୍ରେମଭାବନା,
ଲୌକିକ ପ୍ରେମରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରେମର ପ୍ରକାଶ ଦେଖାଯାଏ ।
ଅପ୍ରାକୃତିକରେ ପ୍ରାକୃତ, ଅମାନବରେ ମାନବ, ଜଡ଼ରେ ଚୈତନ୍ୟ,
ସ୍ଥୁଳରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୋଧ ଏହି ଧାରାର ବିଶିଷ୍ଟତା ପ୍ରତିପାଦନ କରେ ।
ଦାର୍ଶନିକତା ବେଦାନ୍ତ ଉପନିଷଦ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛି ।
ଲୌକିକକୁ ଅଲୌକିକ, ନଗଣ୍ୟକୁ ଉଚ୍ଚତମ ସୋପାନରେ
ଦେଖିବା ଛୁପାବାଦୀ-କବିତାର ମୂଳ । ପରିଶୀଳନରେ ରହସ୍ୟା-
ତ୍ମିକତା ଏଠାରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ରହସ୍ୟାତ୍ମିକତା ରସାନ୍ତ-
ସାହିତ୍ୟର ଅନୁରୂପ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତିକର ହେବ ନାହିଁ ।

ଛୁପାବାଦୀ-କବିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜୟଶଙ୍କର ପ୍ରସାଦ,
ସୁମିତ୍ରାନନ୍ଦନ ପନ୍ଥ, ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତ ତ୍ରିପାଠୀ ‘ନିରାଳ’, ମହାଦେବ ବର୍ମା
ପ୍ରମୁଖ ଅଟନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କର ନିଜସ୍ବ ଓ ସ୍ବଜାୟତା
ଅନେକ ଦିଗରେ ରହିଛି । ତାହା ସତ୍ୟ ହେଲେହେଁ ଯୁଗର ପ୍ରଭାବ
ସମସ୍ତଙ୍କର ଉପରେ ନିହିତ । ଜୟଶଙ୍କର ପ୍ରସାଦଙ୍କର ‘କାମାୟନା’
ମହାକାବ୍ୟ ଏ ଯୁଗର ପ୍ରଧାନ କୃତି । ଉଚ୍ଛ୍ବାସ, ଗୀତା, ଗ୍ରନ୍ଥ, ପଞ୍ଜିବ,
ଗୁଞ୍ଜନ ଆଦି ସୁମିତ୍ରାନନ୍ଦନଙ୍କର କୃତି । ଅନାମିକା, ପରିମଳ ଆଦି
ନିରାଳଙ୍କର ଲେଖା । ନିରାଳ ବିଦ୍ରୋହୀ-କବି । ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର
ଶାନ୍ତିମାତି, ବିରୁଦ୍ଧଧାରା, ସାହିତ୍ୟିକ ତଥା ସମାଜିକ ଭାବଭାବନା
ବିରୁଦ୍ଧରେ ସେ ଲେଖନୀ ଗୁଳନ କରିଛନ୍ତି । ମାହାର, ରଣି,
ମାରଜା, ଯୁମା, ସାନ୍ଧ୍ୟାଗୀତା, ପାପଶିଖା ଆଦି ମହାଦେବ ବର୍ମାଙ୍କର
କୃତି । ଭାବର ସୂକ୍ଷ୍ମତା, ପରିସ୍କରଣ ଓ ମଣ୍ଡନକଳା ତାଙ୍କର
ଲେଖନୀର ମହମାୟତା ପ୍ରତିପାଦନ କରେ । ଲୌକିକ ପ୍ରେମ

ବୌଦ୍ଧିକତାର ସ୍ପର୍ଶରେ ଅଲୌକିକ ସୀମାରେ ତାଙ୍କର ଲେଖନୀଦ୍ୱାରା ଉପମାତ ହୋଇ ପାରିଛି । ବିରହ ଓ ବିସ୍ମେୟରେ ନାରୀ କବି ମହମାୟ-ସୁଖର ସନ୍ତାନ ପାଇଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ମୋହନଲାଲ ମହତୋ ବିସ୍ମେୟୀ, ମହାଦେବୀ ବର୍ମା, ରାମକୁମାର ବର୍ମା, ବଜନ, ଗୁରୁଭକ୍ତ ସିଂହ ଆଦି ଗୁପ୍ତାବାଦୀ କବି ଅଟନ୍ତି । ଏ ଯୁଗରେ ନିରାଳଙ୍କର ବେଦାନ୍ତବାଦ, ପ୍ରସାଦଙ୍କର ଆନନ୍ଦବାଦ, ପଦ୍ମଙ୍କର ପ୍ରକୃତିବାଦ, ସେମାନଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ପରିଚୟ ଦିଏ ।

୧୯୩୭ ମସିହାପରେ ହିନ୍ଦୀସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଗତିବାଦୀ ଧାରା ଦେଖାଦେଲା । ସମାଜବାଦ ଓ ସାମ୍ୟବାଦର ଚର୍ଚ୍ଚା ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ମଜଦୁର, କୃଷକ, ପଲ୍ଲୀବାସୀର ଜୀବନ, ସାମାଜିକ ଅନାବୁର କାବ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବିଷୟ ହେଲା । ଏ ଧାରାରେ ବ୍ୟକ୍ତି-ଚେତନା ଅପେକ୍ଷା, ସମାଜଚେତନା ତଥା ବର୍ଗ-ଚେତନା, ମନୋବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ ଭାବ ଅତ୍ୟଧିକ ଅଟେ । ମାର୍କ୍ସ ବାଦୀ ଭୌତିକଦୃଷ୍ଟି ଏ ସାହିତ୍ୟରେ ମୂଳଭାବ । ପ୍ରଗତିବାଦୀ ସାହିତ୍ୟର ଅକୁଶେଦ୍ଗମ ପ୍ରସାଦ, ପଦ୍ମ, ନରେନ୍ଦ୍ର, ବଜନ, ଉଗବତ୍ସଙ୍କ ଲେଖାରୁ ହୋଇଛି । ଶ୍ରୀମନ ନାରାୟଣ ଅଗ୍ରବାଲାଙ୍କର ‘ସ୍ୱେଚ୍ଛାକୀ ସ୍ୱେଚ୍ଛା’ ସବୁ ପ୍ରଥମେ ଶ୍ରମର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲା । କବି ‘ଅଞ୍ଜଳି’ ଧର୍ମ, ସାମାଜିକ ବନ୍ଧନ ଓ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରତି ବିଶ୍ୱାସର ବିରୁଦ୍ଧାତ୍ମକ ଭାବଭାବନା ଆଣିଦେଲେ । ପ୍ରାୟତଃଙ୍କର ପ୍ରଭାବରେ ଯୌନପ୍ରତି ଖବ୍ର ଆକର୍ଷଣ ଏହି ଧାରାରେ ଦେଖାଯାଏ । କବିତା ହମଶଃ କଳା, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ଓ ନୈତିକତାର ଦୂରକୁ ବୁଲିଗଲା । ବହିର୍ଜଗତକୁ ବାସ୍ତବ ରୂପରେ ଦେଖିବାର ଚେଷ୍ଟା ଅଧିକତର ହେଲା । ନାରୀର ଅଶୋଭନାୟ ଚିନ୍ତଣ ଦେଖାଦେଲା । କେତେକ ସମାଲୋଚକ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଏ ଗ୍ରହଣୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ

କବିତାର କିଛି ମହମାୟତା ନାହିଁ । ଭାଷାର ଗଦ୍ୟାତ୍ମିକତା ଏହି
ଯୁଗର କବିତାରେ ଦେଖାଯାଏ । ସୁମିତ୍ରାନନ୍ଦନଙ୍କର ‘ଯୁଗବାଣୀ’,
ଶ୍ରୀମତୀ, ନିରଞ୍ଜନଙ୍କର ‘କୁକୁରମୁଣ୍ଡ’, ‘ଅଶିମା’, ‘ବେଲ’,
‘ନୟୋପହେ’, ଶ୍ରୀମତୀ ନାରାୟଣ ଅଗ୍ରବାଲଙ୍କର ‘ମାନବ’,
‘ରୋଷିକା ରୋଗ’ ଏ ଯୁଗର ପ୍ରଧାନ ରଚନା । ଫାଦୁଡ଼ି, ପୁଷ୍ପିନୀ,
ଗର୍ଗି, ଇଲିଅଟ, ଲରେନ୍ସ ଆଦି ଗାଳ୍ପିକ୍ୟ ଲେଖକ ଏ ଶ୍ରେଣୀୟୁ
କବିଗଣର ପ୍ରେରଣାଦାୟୀ ଶକ୍ତି । ପ୍ରଗତିବାଦୀ ସାହିତ୍ୟ
ରାଜମାତି ସହିତ ସଫୁଲ୍ ହୋଇ ଉଠିଛି ।

ଅତ୍ୟାଧୁନିକ କାଳରେ ପ୍ରଗତିବାଦୀଧାରୀ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରହିଛି ।
ଏହା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟାଧୁନିକ କାଳର କବିତାକୁ ‘ପ୍ରୟୋଗବାଦୀ’
ଧାରୀ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । କବି ଅଜ୍ଞେୟଙ୍କର ‘ତାରସପ୍ରକ’ ନାମକ
କବିତା ସଂକଳନ ସମୟ (୧୯୪୩) ରୁ ହିନ୍ଦୀ-ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ
ନୂତନ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ସୂଚନା ମିଳୁଅଛି । ଆଜି ମାନବ ଓ ତାର
ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ଥାନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ଥିବା କବି ନାନା ବିଷୟତାର ସମ୍ମୁଖୀନ
ହୋଇଅଛି । ଯୌନ-କଳ୍ପନାର ପ୍ରକାଶ ଉପରେ ସମାଜ ଓ ନୈତିକ-
କତାର ବନ୍ଧନ ନିହିତ । ଆଦର୍ଶ ଓ ବାସ୍ତବ ଜୀବନମଧ୍ୟରେ ଘୋର
ଅସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ । ବର୍ଗଚେତନା, ମାତୃନୟମର ବନ୍ଧନରେ
ମାନବ-ପ୍ରାଣର ସହଜ ପ୍ରକାଶ ପ୍ରତିହତ । ଏହିପରି ଭାବ-ଭାବନା
ପ୍ରୟୋଗ-ବାଦୀ କବିତାରେ ଏବେ କବିଗଣ ପ୍ରଦାନ କରୁଅଛନ୍ତି ।
ଅଭେଦ୍ୟ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାର ସ୍ବାଭାବିକ ପ୍ରବୃତ୍ତି ସେମାନଙ୍କ
ଠାରେ ଦେଖାଦେଉଛି । କବି ଅବଚେତନସ୍ତରରେ ପ୍ରବେଶ କରି
ମନୁଷ୍ୟର ଗୁହ୍ୟଭାବ ଓ ଚିନ୍ତାକୁ ଏବେ ତନ୍ମ ତନ୍ମ କରି ବିଶ୍ଳେଷଣ
କରିବାରେ ଲାଗିଛି । ଜୀବନ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିର ଯେଉଁ ଯଥାର୍ଥ ସ୍ବରୂପର
ପ୍ରଦର୍ଶନ ସାମାଜିକ ଓ ନୈତିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅବାଞ୍ଛିମାୟ—ତାହାକୁ

ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ଆଜି ପ୍ରୟୋଗ-ବାଦୀ କବିର କୁଣ୍ଡା ନାହିଁ । କବି ଅତି ଯଥାର୍ଥବାଦୀ (Sur Realism) ହୋଇ ମଣିଷ, ପ୍ରକୃତି, ସମାଜର ସୁସ୍ଥ ହେଉ ବା ଖରାପ ହେଉ ସମସ୍ତ ଚିନ୍ତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଚାଲିଛି । ମନସ୍ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବିଶ୍ଳେଷଣର ଆଧିକ୍ୟ ଓ ଯୌନ-ତତ୍ତ୍ୱର ଘନପ୍ରସାବ ଫଳରେ ମାନବର ଯଥାର୍ଥ କୁରୁପତା ପ୍ରକାଶ ପାଉଅଛି । କବିତାର କ୍ଷେତ୍ର ଅତି ବ୍ୟାପକ ହେଉଅଛି । ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ନିର୍ବାଣ-ମାଧ୍ୟମମାନ ଦେଖା ଯାଉଅଛି । କବିତା ବିଭିନ୍ନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଉଛି । ପ୍ରୟୋଗବାଦୀ କବିଗଣ ମୁକ୍ତକ ଛନ୍ଦ (Free verse) ର ନାନା ଶୈଳୀ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରୁଅଛନ୍ତି । ଏହି ନୂତନ ଧାରାର କବିତାକୁ କେହି କେହି ବ୍ୟାପକ ପ୍ରଗତିବାଦୀ ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରି ବିଚାର କରି ଯାଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଯଥାର୍ଥରେ କବିତାକୁ ଗଲେ ଆଧୁନିକ କବିତାର ଭାବ, ଶୈଳୀ, ଉପାଦାନ, ବିଚାରଧାରା କିଛି ସ୍ଥିରତା ଲାଭ କରିନାହିଁ । ପ୍ରୟୋଗବାଦୀମାନେ କେବଳ ବିଭିନ୍ନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରୀକ୍ଷାମାତ୍ର କରୁଛନ୍ତି । ତେଣୁ ସେମାନେ ମାର୍ଗର ସନ୍ଧାନ ପାଇନାହାନ୍ତି, ବରଂ ମାର୍ଗର ସନ୍ଧାନରେ ଅଛନ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରେ । ସମାଜ ଓ ସମୟର କଣୋଟି ପଥରରେ ତାହାର ମୁଲାଙ୍କନ ଆପେ ହୋଇଯିବ । ଏହି ଧାରାର ତରୁଣ କବିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରାମଚଳାସ ଶର୍ମା, ଧର୍ମଶରଣରଣ, ଅଜ୍ଞେୟ, ଭାରତଭୂଷଣ, ନେମିଚନ୍ଦ୍ରଜୈନ, ସିଲ୍ଲେଚନଶାସ୍ତ୍ରୀ, ଶ୍ୟାମଶେଖର ବାହାଦୁରସିଂହ, ଗଜାନନ ମୁକ୍ତିବୋଧ, ପ୍ରଭାକରମାତଙ୍ଗେୟ, ଶିବମଙ୍ଗଳସିଂହ ‘ସୁମନ’, ଶୀଳ, ରଞ୍ଜେୟରାଘବ, ଗିରିଜାକୁମାର ମାଥୁର ପ୍ରଧାନ । ସେମାନେ ପ୍ରେମ, ଦୟା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ନିର୍ବାଣ ମୁଲାଙ୍କନ କରିବାରେ ଚେଷ୍ଟିତ ।

ଏ ଯେଉଁ ନୂତନ ଧାରା ଆସିଛି—ସେଥିରେ ମାନବ-ମୁଲ୍ୟର ବିଦ୍ୟତନ ତ ହେଉଛି, ତା ଛଡ଼ା ନାସ୍ତିକତା ଓ ଯୁଦ୍ଧ-ବିରାଟିନାର ସ୍ଵର ପ୍ରବଳ ହେଉଅଛି । ସମାଲୋଚକଗଣ ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ-ସାହିତ୍ୟର ଗୁଣ ଏବେ ଆଉ କବିତାରେ ନାହିଁ । ନିଜ ଦେଶର ସଂସ୍କୃତି, ପରମ୍ପରା ପ୍ରତି ଅବହେଳା କରି ପଶ୍ଚିମର ପରମ୍ପରା ଓ ଧାରାକୁ ନିଜର କରିବାର ଯେଉଁ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ତାହା ଶ୍ଳାଘ୍ୟ କି ନୁହେଁ ତାହା ଆଜି ବିରୁଦ୍ଧୀ ବିଷୟ ହୋଇ ପଡ଼ିଅଛି । ତେଣୁ ବର୍ତ୍ତମାନର କବିତା ଭାରତୀୟ-ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରତୀକ ନୁହେଁ । କବିତା ପରମ୍ପରାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନହୋଇ ଜନତାର ଆଦର ଏବେ ଲାଭ କରିପାରୁ ନାହିଁ । ବିଜ୍ଞାନ ଓ ରାଜନୀତିର କବଳରେ ତାହା ମାରସ ଶୁଷ୍କ ହୋଇ ପଡ଼ିଅଛି ।

(୪୧)

ହିନ୍ଦୀ ଉପନ୍ୟାସର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ବିକାଶ

ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଧୁନିକ ଯୁଗ ଉପନ୍ୟାସ-ପ୍ରାଧାନ୍ୟ କାଳ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରେରଣାରେ ଭାରତୀୟ-ଉପନ୍ୟାସର ଜନ୍ମ । ହିନ୍ଦୀ-ଉପନ୍ୟାସ ମୁଖ୍ୟତଃ ଇଂରାଜୀ ଓ ବଙ୍ଗଳାର ଅନୁଧ୍ୟାନରୁ ସୃଷ୍ଟ । ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧରେ ‘ଉଦୟଭାନୁ ଚରିତ’, ‘ରାମା କେତେକା କା କହାମା’, ‘ନାହିକେତୋପାଖ୍ୟାନ’ ଆଦି ଯେଉଁ ରଚନା ମିଳେ ତାହା ଉପନ୍ୟାସ-ପଦବାଚ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଭାରତେୟ ଯୁଗ ହିଁ ଉପନ୍ୟାସ-ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରାରମ୍ଭକାଳ । ତେବେ ମୌଳିକ-କୃତି ଏ କାଳରେ ବେଶୀ ନ ଥିଲା । ଭାରତେୟ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ‘ପୂରନ-ପ୍ରସ୍ତ ଔର ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରସ୍ତ’ ମରାଠୀ-ଅନୁଦିତ ଉପନ୍ୟାସ । ‘ଶୁକବତ୍ସାସୀ’, ‘ବାଗୋ ବହାର’, କସ୍ତୁରୀ ତୋତା ମୈନା’ ଆଦି ପାରସୀ-ଅନୁଦିତ କୃତି । ବଙ୍ଗଳାରୁ ଅନେକ ଉପନ୍ୟାସ ମଧ୍ୟ ଏକାକରେ ଅନୁଦିତ ହେଉଥିଲା । ଶ୍ରୀନିବାସ ଦାସଙ୍କର ‘ପରୀକ୍ଷାଗୁରୁ’ (୧୮୮୪) ଏ ଯୁଗର ପ୍ରଥମ ମୌଳିକ ସୃଷ୍ଟି । ଭାଷାଶୈଳୀ, ଭାବଭଙ୍ଗୀରେ ଇଂରେଜୀ-ପ୍ରଭାବ ଏଥିରେ ଢେର ବେଶୀ ।

ଏହା ପରେ ହିନ୍ଦୀ କଥା—ସମ୍ରାଟ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ । ସମାଲୋଚକଗଣ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରୁ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ‘ସେବାସଦନ’ ଉପନ୍ୟାସର ରଚନା କାଳ (୧୯୧୮

ପ୍ରକାଶିତ) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୟକୁ ଉପନ୍ୟାସ-ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଥମ ଚରଣ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ୧୯୧୮ଠାରୁ ୧୯୩୭ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୟ ଦ୍ଵିତୀୟ ଚରଣରୂପେ ଗୃହୀତ ହୁଏ । ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସଂଶ୍ଳେଷ କୃତି ‘ଗୋଦାନ’ ୧୯୩୭ ମସିହାରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାପରେ ହିନ୍ଦୀ-ଉପନ୍ୟାସର ଅଧୁନାତନ ଯୁଗର ପ୍ରାରମ୍ଭ ହୁଏ । ତେଣୁ ହିନ୍ଦୀ-ଉପନ୍ୟାସର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ବିକାଶ ପ୍ରାୟ ଷାଠିଏ ସତ୍ତର ବର୍ଷର କଥା ।

ଏହି କାଳ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଅଛି, ତାହାକୁ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଦିଗରୁ ପାଞ୍ଚୋଟି ପ୍ରଧାନ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇ ପାରେ—ସାମାଜିକ, ରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ବା ରାଜନୈତିକ, ଆନ୍ତର୍ଦ୍ଵାସିକ, ଐଶ୍ଵାସ୍ୟ ବା ଡଳସ୍ୟୁ, ଜାତୀୟ । ସାମାଜିକ ଉପନ୍ୟାସକୁ ଚାରୋଟି ଉପ ବିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ, ଯଥା—ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟପ୍ରଧାନ, ରସପ୍ରଧାନ, ବସ୍ତୁପ୍ରଧାନ, ଚରିତ୍ରପ୍ରଧାନ ।

ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟପ୍ରଧାନ ଉପନ୍ୟାସରେ ସମାଜସଂସ୍କାର, ଶିକ୍ଷା ଓ ପ୍ରଚାରର ଭାବନା ନିହିତ । ‘ପୁରନପ୍ରସ୍ତ ଔର ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରସ୍ତ’ ଓ ‘ପରାସାଗୁରୁ’ ଏପରି ରଚନାର ମୂଳଭୂତି । ବାଳକୃଷ୍ଣ ଭଟ୍ଟ, ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଦାସ, କିଶୋରୀଲାଲ ଗୋସ୍ଵାମୀ ଆଦି ଉନ୍ନତବିଦ୍ୟା ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧରେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ-ମୂଳକ ଉପନ୍ୟାସ ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ଲେଖାରେ ଆର୍ଯ୍ୟ-ସମାଜବାଦୀଙ୍କର ବିଶ୍ଵାସ, ସନାତନ ଧର୍ମର ପ୍ରଣୟ, ଦେବ-ଦାସୀ ପ୍ରଥାର ନୃଶଂସ ଚିତ୍ର, ହିନ୍ଦୁ ସମାଜର ଦୁର୍ବଳ ଓ ଅସହାୟ ଅବସ୍ଥା, ହିନ୍ଦୁ-ମୁସଲମାନ ସମସ୍ୟା ରୂପ ପାଇଛି । ବିଦ୍ୟା ଶତାବ୍ଦୀରେ ୧୯୨୭ ମସିହାରେ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ର ‘କାୟାକଳ୍ପ’ ଉପନ୍ୟାସ ଲେଖିଥିଲେ । ଗୋବିନ୍ଦବିହାରୀ, ହିନ୍ଦୁ-ମୁସଲମାନ ଏକତା ଏହାର ମୂଳାଧାର । ଉନ୍ନତବିଦ୍ୟା ଶତାବ୍ଦୀର ଉପନ୍ୟାସରେ କାଳ୍ପନିକତା ଅଧିକ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର

ଲେଖନୀରେ ଯଥାର୍ଥତା ରୂପ ପାଇଥିଲା । ଘନଦଳିତଙ୍କ ପାଇଁ ସମବେଦନାକୁ ପ୍ରଥମେ ସେ ରୂପରେଖ ଦେଲେ । କେତେକ ଉପନ୍ୟାସରେ ଇଂରାଜୀ ସଭ୍ୟତା ଉପରେ ବ୍ୟଙ୍ଗ ବି କରାଯାଇଥିଲା । ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବ୍ୟଙ୍ଗପ୍ରଧାନ ଚିନ୍ତା ଆଦୌ ନ ଥିଲା । ଗୋପାଳଗୁପ୍ତ ଗହମେଶଙ୍କ ‘ନବେ ଅଙ୍କ’ (୧୮୯୪)ରେ ପ୍ରଥମେ ଏହିଭଳି ବ୍ୟଙ୍ଗାତ୍ମକ ଚିନ୍ତା ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା । ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ଆଦି ଭାଗରେ ଉପନ୍ୟାସକାର ଗଣ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀର ଜୀବନଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଦାମ୍ପତ୍ୟଜୀବନ, ବେଶ୍ୟାଜୀବନ, ଦରିଦ୍ରରୁଷୀର ଜୀବନ ଆଦି ସମସ୍ତ ସାମାଜିକ ସ୍ତରର ଚିନ୍ତା କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ସମାଜ-ସୁଧାର ଏ ଯୁଗର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ।

ସାମାଜିକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ପ୍ରଧାନ ଉପନ୍ୟାସ ରଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଦାନ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ବିଶାଳ । ତତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସେବାସଦନ, କାୟାକଳ୍ପ, ନିର୍ମଳା, ପ୍ରତିଜ୍ଞା, ଗବନ ଆଦି ଲେଖା ସମସ୍ୟା ମୂଳକ । ନାରୀ ଜାତିପ୍ରତି ସମାଜରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଥିବା ଅନୁଦାରତା, ସମ୍ମିଳିତ ପରିବାରପ୍ରଥା, ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ, ବିଧବାର ଜୀବନ, ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଶ୍ରେଣୀର ଭୂଷଣପ୍ରିୟତା ଓ ଆଡ଼ମ୍ବର ନିଷ୍ଠା ଆଦିର ବିଶଦ ବିବରଣ ଡାକ୍ତର ଉପନ୍ୟାସ ଭିତରେ ଜୀବନ୍ତ । ଡାକ୍ତର ସାମାଜିକ ଉପନ୍ୟାସରେ ସେ କାଳର ସମସ୍ତ କୁପ୍ରଥାର ବିବରଣ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଡାକ୍ତର ଏହି ଆଦର୍ଶୋନ୍ମୁଖୀ ଯଥାର୍ଥବାଦୀ ଧାରାର ପ୍ରଭାବ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଉପନ୍ୟାସିକଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ୧୯୨୯ ମସିହାରେ ଲିଖିତ ‘ମା’ ଉପନ୍ୟାସ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟପ୍ରଧାନ କୃତି । ମନୋବିଜ୍ଞାନର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ପ୍ରଶଂସନୀୟ ।

ଏହି କାଳରେ ପ୍ରକୃତବାଦୀ (Naturalistic) ଧାରାର ଉଦ୍ଭବ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇପାରେ । ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରୋତ୍ତର କାଳରେ ସାମାଜିକ-ସମସ୍ୟା ଉପରେ ସୁଧାର-ବାଦୀ ଆବରଣକୁ କେତେକ ପସନ୍ଦ କଲେ ନାହିଁ । ସେମାନେ ମଣିଷର ଚିତ୍ତ ଜୀବନର ଚିନ୍ତା ଦେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ ପ୍ରେମବିଳାସ, ବେଶ୍ୟାଜୀବନ ଆଦିର ଅସଂଯତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖା ଦେଲା । କଳା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏଭଳି କୃତଗୁଡ଼ିକର ମହମାୟତା ଥିଲେ ହେଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟର ମହମାୟତା ଏଥିରେ ନାହିଁ । ରସଭରଣଜୈନ, ଚତୁରସେନ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଓ ଉଗ୍ର ପ୍ରକୃତ-ବାଦୀଧାରାର ପ୍ରମୁଖ କଳାକାର ।

ଉପନ୍ୟାସ ରଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜୈନେନ୍ଦ୍ର ଓ ଜୟଶଙ୍କରପ୍ରସାଦଙ୍କର ଯୋଗଦାନ ଏ ଯୁଗର ପ୍ରଧାନ ଘଟଣା । କଳାଳ (୧୯୨୯), ତିଳି (୧୯୩୪) ଉପନ୍ୟାସ ପ୍ରସାଦଙ୍କର ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ରଚନା । ଭ୍ରଷା, ଶୈଳୀ, କଳା, ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ତଥା ସଂସ୍କାରମୂଳକ ଭାବ-ଭାବନା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଉପଭୋକ୍ତ ରଚନା ପ୍ରଶଂସନୀୟ । ଜୈନେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପରଶ, ସୁମାତା, ତ୍ୟାଗପଥରେ ହିନ୍ଦୁ ନାରୀର ବେଦନାସିନ୍ଧୁ, କାରୁଣ୍ୟଭାବ, ଅନାଗ୍ରୀବ ପରିସ୍ଥିତି ଚିତ୍ରିତ । ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ଓ କଳାତ୍ମକ ଭିତ୍ତି ଉପରେ ସେ ନାରୀଜାତି ପ୍ରତି ସହାନୁଭୂତି ମୂଳକ ଚିନ୍ତା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ସୀୟାରାମ ଶରଣଙ୍କର ‘ନାରୀ’, ଗୋବିନ୍ଦବଲ୍ଲଭ ପନ୍ଥଙ୍କର ଦୁନିଆ, ରାଧାନାଥ ପ୍ରସାଦ ସିଂହଙ୍କର, ‘ସୁରୁଷ ଓ ନାରୀ’, ଭଗବତୀ ପ୍ରସାଦଙ୍କର ‘ଦୋ ବହନେ’ ଏହି ଧାରାର ରଚନା ।

ରସ ପ୍ରଧାନ ଉପନ୍ୟାସରେ କଳାତ୍ମକ ପ୍ରଣୟ କହାଣୀ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି । ୧୮୮୮ମସିହାରେ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟର ଶୈଳୀରେ ଜଗମୋହନ ସିଂହଙ୍କର ରଚିତ ‘ଶ୍ୟାମାସୁପ୍ନ’ ଏ ଶ୍ରେଣୀର ପ୍ରଥମ କୃତି । ପରେ କିଶୋରୀଲଲ ଗୋସ୍ୱାମୀ ପ୍ରେମ-

ସୋମାନୁସକୁ ଭିତ୍ତି କରି କେତକ ଉପନ୍ୟାସ ଲେଖିଲେ । ପ୍ରେମର ଉଦାତ୍ତତ୍ତ୍ୱ, ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଓ ଚରିତ୍ର-ଚିତ୍ରଣର ମହମାୟତା ଏ ସବୁରେ ନଥିଲା । ଚତୁରସନ ଶାସ୍ତ୍ରୀ, ବେଚନଶର୍ମା ଉତ୍ତ, ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତ ତ୍ରିପାଠୀ ନିରାଳ, ହୃଦେୟେଶ, ଗୋବିନ୍ଦ ବଲ୍ଲଭ ପନ୍ଥ ଓ ବୃନ୍ଦାବନ ଲାଲ ବର୍ମା ଏଭଳି ରଚନାମାନ କରିଛନ୍ତି ।

ବସୁପ୍ରଧାନ ଉପନ୍ୟାସ ଗୁଡ଼ିକରେ ଘଟଣାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥାଏ । ମନୋରଞ୍ଜନ ଏଭଳି ଲେଖାର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଗୋପାଳ ଗହମେଶଙ୍କର ‘ଚତୁର ଚଞ୍ଚଳା’ (୧୮୯୩), ଭାନୁମଣ୍ଡା (୧୮୯୪), ପ୍ରେମା (୧୮୯୪) ଏହି ଧାରାର ପ୍ରଥମ ସୃଷ୍ଟି । କିଶୋରୀଲାଲ ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କର ‘ସୁନର୍ଜନ୍ମ’ (୧୯୦୭) ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ରଚନା । ଏ ସବୁରେ ସାମାଜିକ ଜୀବନର ନାନା ବିଷୟ ରୂପ ପାଇଅଛି । ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟ ଜୀବନ, ପାରିବାରିକ କଳହ, ସଙ୍ଗତାହ, ଦାମ୍ପତ୍ୟ-ଜୀବନ ଆଦିର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ କେତେକ ଉପନ୍ୟାସରେ ଦେଖାଯାଏ । ରାମ ସିଂହଙ୍କର ‘ବନବିହଙ୍ଗିନୀ’, ରାଧିକାରମଣଙ୍କର ‘ତରଙ୍ଗ’, ରାହୁଲ ସାକୃତ୍ୟାୟନଙ୍କର ‘ଗାଗଣ ଶତାବ୍ଦୀ’, ଶିବନାଥଙ୍କର ‘ମଝିଲ ବହୁ ଓ ଶମ୍ଭୁଦୟାଲଙ୍କର ‘ବହୁରାମ’ ବଂଶଗତାବ୍ଦୀରେ ବସୁପ୍ରଧାନ ଉପନ୍ୟାସ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ।

ଚରିତ୍ରପ୍ରଧାନ ଉପନ୍ୟାସରେ ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣକୁ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଏ । ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଏପରି ଲେଖା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ଜଗମୋହନଙ୍କର ‘ଶ୍ୟାମାସୁନ୍ଦରୀ’, ଅଯୋଧ୍ୟା ସିଂହଙ୍କର ‘ଠେଟ୍ ହିନ୍ଦୀକା ଠାଟ୍’ ଆଦି ଲେଖା ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ରଚନା । ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅଳ୍ପ ପୃଷ୍ଠରୁ ବ୍ରଜନନ୍ଦନ ସହାୟ, ନବଲକ୍ଷ୍ମୀ ଆଦି ଚରିତ୍ର ଉପରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇ ଲେଖିଥିଲେ । ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଲେଖନୀ ଚରିତ୍ର-ପ୍ରଧାନ ଉପନ୍ୟାସ କ୍ଷେତ୍ରରେ

ନୂତନ ଜାଗରଣ ଆଣିଦେଲା । ରଙ୍ଗଭୂମି, ପ୍ରେମାଶ୍ରମ, ଗବନ ପାଠକଲେ ଏହା ପୁଷ୍ପ ହୁଏ । ଚରିତ୍ରର ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଏ ପୁରରେ ହେଉଅଛି । ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପରଠାରୁ ଏଭଳି ଚରିତ୍ରବିଶିଷ୍ଟ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ । ଜୈନେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ‘ତପୋଭୂମି’ ଓ ‘ସୁମାତା’ ମନୋବିଜ୍ଞାନ-ମୂଳକ ଅଟେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁରରେ ଇଲ୍ଲଚନ୍ଦ୍ର ଯୋଶୀଙ୍କର ‘ସନ୍ନ୍ୟାସୀ’ ‘ପର୍ଦ୍ଦେଶୀ ରାମ’, ଅଜ୍ଞେୟଙ୍କର ଶେଖର ଏକଜୀବନୀ ଏହି ଧାରା ବିପ୍ଳବକାରୀ ରଚନା ।

ରଞ୍ଜିତ ପ୍ରେରଣାମୂଳକ ଉପନ୍ୟାସର ସୃଷ୍ଟି ଏହି ବଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ-ଠାରୁ ହିଁ ହୋଇଛି । ହରସ୍ବରୂପ ପାଠକଙ୍କର ୧୯୨୫ ମସିହାରେ ରଚିତ ‘ଭାରତମାତା’ ପ୍ରଥମ ଦେଶ ପ୍ରେମମୂଳକ ଉପନ୍ୟାସ । ରଞ୍ଜିତର ବ୍ୟାପକ ପରିଚୟ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ‘ପ୍ରେମାଶ୍ରମ’ରୁ ମିଳେ । ତାଙ୍କର ‘ରଙ୍ଗଭୂମି’, ‘କାୟାକଳ୍ପ’, ‘କର୍ମଭୂମି’, ‘ଗୋଦାନ’ରେ ଦେଖିଭକ୍ତି ଉପଜୀବ୍ୟ । ତାଙ୍କପରେ ୧୯୪୦ରେ ରଚିତ ‘ଦାଦା କମରେଡ୍’, ‘ମହାକାଳ’, ‘ଟେଡ୍ ମେଡ୍ ରସ୍ତେ’ ଏ ଧାରାର ବାହକ ।

ଐତିହାସିକ-ଉପନ୍ୟାସ ହିନ୍ଦୀରେ ବହୁତ ଲେଖାଯାଇଛି । ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଐତିହାସିକ ଉପନ୍ୟାସରେ ପ୍ରେମ ପରିକଳ୍ପନା (Romance) ବେଶୀ ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ । ବିଶୁଦ୍ଧ ଐତିହାସିକ-ତାର ଅଭାବ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଥମେ ରହିଥିଲା । ଭାରତେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ‘ମାଳଦେବୀ’ ନାଟକରୁ ଏ ଶ୍ରେଣୀର ରଚନା ପାଇଁ ପ୍ରେରଣା ୧୮୮୨ ମସିହା-ଠାରୁ ମିଳିଛି । ସେ କାଳରେ କିଶୋରୀଲ ହିଁ ଏହିଭଳି ଉପନ୍ୟାସ ଲେଖା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରୁ ଗଙ୍ଗାପ୍ରସାଦ ଗୁପ୍ତ, ବଳଦେବ ପ୍ରସାଦ ମିଶ୍ର, ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ବୈଦ୍ୟ, ଦୁର୍ଗା ପ୍ରସାଦ କ୍ଷତ୍ରି ଐତିହାସିକ-ଉପନ୍ୟାସ ଲେଖିଥିଲେ । ତେବେ

୧୯୩୦ ମସିହା ପରେ ବିଶିଷ୍ଟତା ଦେଖାଦେଲା । ବୃନ୍ଦାବନ-
ଲଲ ବର୍ମାଙ୍କର ଗଡ଼କୁଣ୍ଡାର (୧୯୩୪), ବିରାଟା ଜ୍ଞା. ପଦ୍ମିନୀ
(୧୯୩୭), ଝାନସୀ ଜ୍ଞା. ରାଣୀ (୧୯୪୭), ମୃଗନୟନୀ (୧୯୪୯)
ବିଶୁଦ୍ଧ ଆଦିତ୍ୟାଦିକ ଉପନ୍ୟାସ । ଭଗବତ୍ପରଶ ବର୍ମା,
ଜୟଶଙ୍କର ପ୍ରସାଦ ମଧ୍ୟ ଆଦିତ୍ୟାଦିକ ରଚନାରେ ହାତ ଦେଇଥିଲେ ।

ଯାଦୁଗରୀ ଓ ଆଧୁନାଲିକ ବର୍ଣ୍ଣନା ମୂଳକଲେଖା ହିନ୍ଦୀରେ
ବହୁଳ ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରଥମେ ଉର୍ଦ୍ଦୁ ଉପନ୍ୟାସରୁ ଏହି
ପ୍ରେରଣା ମିଳିଥିଲା । ଦେବଜାନନନ କବିଙ୍କର ୧୮୯୨ରେ ରଚିତ
'ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତା' ଏହି ଧାରାର ପ୍ରଥମ ରଚନା । 'ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତା ସନ୍ତତି',
'ଭୂତନାଥ', ତମେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ଅତି ପ୍ରାକୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା,
ଅବାସ୍ତବ ଚିତ୍ର, କୁହାଯିବା ପ୍ରେମ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଏହି ଉପନ୍ୟାସ ସବୁ
ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଜାୟସୀ ବା ଡିଟେକ୍ଟିଭ ଉପନ୍ୟାସର ଧାରା ପ୍ରେମ-
ଚନ୍ଦ୍ରୋତ୍ତର କାଳରେ ଗୋପାଳଚନ୍ଦ୍ର ଗହମେଶଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ
ହୋଇଛି ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟିକ-ଘଟଣା ମୂଳକ
ଲେଖା ଏହି ଧାରାର ମୂଳପ୍ରେରକ ଶକ୍ତି । ଦେବଜାନନନଙ୍କର
ଆୟାସ ଓ ତିଳସୁୀ ଉପନ୍ୟାସ ଓ ଗୋପାଳଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଜାୟସୀ
ଉପନ୍ୟାସରେ କଳାର ମହମାୟତା ରହିଛି । ଆୟାସ ଓ ତିଳସୁୀ
ଧାରାର ଲେଖା ହିନ୍ଦୀ ଉପନ୍ୟାସର ଆଦି ସ୍ତର । ପରେ ଉପନ୍ୟାସର
ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧାରା ଆସିଅଛି । ବୈଜ୍ଞାନିକ-ଉପନ୍ୟାସର ଅଭାବ ହିନ୍ଦୀରେ
ରହିଛି । ୧୯୫୩ ମସିହାରେ ଡକ୍ଟର ସ୍ୱପ୍ନସ୍ଥାନନ ଏହି ଧାରାରେ
'ପୃଥିବୀ ସେ ସପ୍ତର୍ଷିମଣ୍ଡଳ' ନାମକ ଉପନ୍ୟାସ ଲେଖିଥିବାର
ଜଣାଯାଏ ।

ଏବେ ସୁରଜ କା ସାତବିଂ ଘୋଡ଼ା, ମୈଲ ଆଞ୍ଚଲ, ନଦୀ କେ
ଦୀପ ଆଦି ଯେଉଁ ଉପନ୍ୟାସ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି--ତାହା ହିନ୍ଦୀ-

ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଚନ୍ଦ୍ରାର ବିଷୟ ହୋଇଛି । ଅତ୍ୟଧିକ ଭାବରେ
 ଯୌନଚର୍ଚ୍ଚା ଏ ଗୁଡ଼ିକରେ ହୋଇଛି । ସମାଜ, ଶ୍ଳୀଳତା, ରୁଚିର
 ମସ୍ତକ ଚର୍ଚ୍ଚା କରି ଯେଉଁ ଯୌନ-ବିଳାସ ଏଥିରେ ପରିଲକ୍ଷିତ
 ହୁଏ ତାହାର ପରିଣାମ ସମାଜରେ ଉତ୍ପାଦିତ । ଅତି-ଯଥାର୍ଥବାଦ,
 ପ୍ରକୃତବାଦ ବା ଯୌନ-ତତ୍ତ୍ୱର ଦ୍ୱାନ୍ଦ୍ୱଦେଇ ସମାଜରେ
 ସାହିତ୍ୟ-ରାଜ୍ୟରେ କଳଙ୍କ, ବ୍ୟଭିଚାରର ପ୍ରସାର କରିବା
 କେତେଦୂର ସମୀଚୀନ ତାହା ଚନ୍ଦ୍ରାର ବିଷୟ । ମଣିଷ କେବଳ
 କାମ-କୈନ୍ଦ୍ରକ, ଯୌନ-ପ୍ରଧାନ ହୋଇ ନପାରେ । ନାରୀର
 ଚିତ୍ତରେ ବାଞ୍ଛା, ନରର ରୂପାୟନରେ ଉକ୍ତ ଅଶ୍ଳୀଳତା
 ପ୍ରଦର୍ଶନ ଯେପରି ଅବାସ୍ତବ, ସେପରି ଅସ୍ୱଚ୍ଛା ।

ହିନ୍ଦୀ ଗଳ୍ପର ସୃଷ୍ଟି ଓ ପ୍ରଗତି

ଗଳ୍ପ ଗଦ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟର ଏକ ପ୍ରମୁଖ ଦିଗ । ଉପନ୍ୟାସ ପରି ଗଳ୍ପର ଇତିହାସ ବେଶୀଦିନର ନୁହେଁ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟର ଦାନ । ତେବେ ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ ଭାରତରେ କାହାଣୀର ଦୃଢ଼ ପମ୍ପେର ରହିଥିଲା । ହିନ୍ଦୀଭାଷୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ନାନା ଲୋକକଥା ବି ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ବଙ୍ଗୀୟ କଥା-ସାହିତ୍ୟର ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପ୍ରଭାବରେ ଆଧୁନିକ ଗଳ୍ପ ପଦ-ପଦିକା ମାଧ୍ୟମରେ ହିନ୍ଦୀରେ ବିକଶିତ ହୋଇଛି କହିଲେ— ଅସମୀଚୀନ ହେବନାହିଁ ।

ହିନ୍ଦୀ ଗଳ୍ପର ବିରୁଦ୍ଧରେ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ପ୍ରାୟ ୧୯୧୭ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ କଥା ସମ୍ରାଟ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ କାଳକୁ ପ୍ରଥମ ଚରଣ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଯେଉଁ ଗଳ୍ପ ଦେଖାଯାଏ ସେଥିରେ ମୌଳିକତା ନାହିଁ । ‘ନାସିକେତୋପାଖ୍ୟାନ’ ବା ‘ପ୍ରେମସାଗର’ କୃଷ୍ଣ-ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କାହାଣୀ ଅଟେ । ପୌରାଣିକ କଥା କାବ୍ୟପରମ୍ପରା ଏଥିରେ ଉଜ୍ଜୀବିତ । ‘ରାମା କେତେକା ବା କହ୍ନାମ’କୁ ଗଳ୍ପ କୁହାଯାଇ ପାରେ । କିନ୍ତୁ ତାହା ବି କଳା-ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଆଧୁନିକ-ଗଳ୍ପ ପଦବାର୍ତ୍ତ ନୁହେଁ । ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧ ଭାରତେନ୍ଦ୍ର-ଯୁଗ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । ଏ କାଳରେ ଅବଶ୍ୟ ସାଧାରଣ ରୂପରେ କାହାଣୀ-କଳା ଦେଖାଯାଇ ନଥିଲା । ତେବେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଯେ

ଆସିଥିଲା, ଏହା ସତ୍ୟ । ରାଧାରଣ ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କର ‘ସମଲୋକ କା
ଯାତ୍ରା’, ଭରତେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ‘ଏକ ଅଭୂତ ଅପୂର୍ବ ସ୍ୱପ୍ନ’, ‘ରୂପା
ପ୍ରେମମୟ’ ଆଦି ଲେଖରେ କଥା ବସ୍ତୁର ନବୀନ ଧାରା ଦେଖିବାକୁ
ମିଳେ । ପୁରୁଣା ଉପଦେଶାତ୍ମିକତା ତଥା ମୌର ବାତାବରଣ
ଗଳ୍ପରଙ୍ଗରୁ ଦୂର ହୋଇ, ଏକ ସ୍ୱଚ୍ଛ ବ୍ୟଙ୍ଗାତ୍ମକ ଶୈଳୀ
ଏ ଯୁଗରେ ଗଢ଼ି ଉଠୁଥିଲା ।

ଭରତେନ୍ଦ୍ର-ଯୁଗ ଓ ଦ୍ୱିବେଦୀ ଯୁଗର ସନ୍ଧିକାଳରେ ହିନ୍ଦୀ-
ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବାହ୍ୟପ୍ରଭାବ ପ୍ରବଳ ଥିଲା । ବଙ୍ଗଳାଭାଷାର
ମାଧ୍ୟମରେ ନୂଆ ନୂଆ ଶୈଳୀ ହିନ୍ଦୀର ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ
ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ହିନ୍ଦୀ-ଗଳ୍ପ ଏହାର ପ୍ରଭାବରେ ବକଶିତ
ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ବଙ୍ଗଳାର ଅନୁକରଣ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା ।
କିଶୋରୀଲାଲ ଗୋସ୍ୱାମୀ, ମାଷ୍ଟର ଭଗବାନ ଦାସ, ଗିରିଜାଦତ୍ତ
ବାଜପେୟୀ ଆଦି ଲେଖକଗଣ ମୌଳିକ ରଚନାରେ ହାତ
ଦେଇଥିଲେ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ଗିରିଜାକୁମାର ଘୋଷ ଆଦି
ଅନୁବାଦ କରିବାରେ ଲାଗିଥିଲେ ।

ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର ଗଳ୍ପ ହିନ୍ଦୀ
ପଦ୍ୟ ପଦ୍ଧତିରେ ଅନୁଦିତ ହେଉଥିଲା । ତାଙ୍କର ଭାବୁକତା,
ରହସ୍ୟାତ୍ମିକତା ତଥା ଶୈଳୀର ଅନୁକରଣ ହିନ୍ଦୀ-ଗଳ୍ପରେ
ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ‘ସରସ୍ୱତୀ’ ଓ ‘ସୁଦର୍ଶନ’ ମାସିକ
ପତ୍ରିକାରେ କାହାଣୀ ପ୍ରକାଶ ପାଉଥିଲା । ପଣ୍ଡିତ ମାଧବ ପ୍ରସାଦ
ମିଶ୍ରଙ୍କର ସାତଗୋଟି ଗଳ୍ପ ଏଥିରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା ।
ଦୟାର ମହତ୍ତ୍ୱ, ବିଶ୍ୱାସର ଫଳ, ସତ୍ୟର ମହତ୍ତ୍ୱ, ପିତୃଭକ୍ତି,
ବାଳିକାର ସାହସ ଏଗୁଡ଼ିକରେ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ ।
‘ସରସ୍ୱତୀ’ରେ ପ୍ରକାଶିତ ‘ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକରେ ମନୋରଞ୍ଜନ ତଥା

ଶୈଳୀ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦିଆ ଯାଉଥିଲା । ଏହି ସବୁ ଗଳ୍ପରୁ ନୂତନ ପ୍ରୟୋଗର ସୂଚନା ମିଳିଲା ।

ଦ୍ଵିବେଦୀ ଯୁଗରେ ‘ଇନ୍ଦୁ’ ପତ୍ରିକା ଗଳ୍ପର ବିକାଶରେ ଖୁବ୍ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲା । ୧୯୧୧ ମସିହାରେ ବାବୁ ଜୟଶଙ୍କର ପ୍ରସାଦଙ୍କର ‘ଗ୍ରାମ’ ନାମକ ଗଳ୍ପ ଏଥିରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ଏହା ପୂର୍ବରୁ ୧୯୦୭ ମସିହାରେ ‘ସରସ୍ଵତୀ’ରେ ତାଙ୍କର ‘ଦୁଲ୍ଲଭବାଲ୍ଲୀ’ ନାମକ ଗଳ୍ପ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ପରେ ତାଙ୍କର ‘ବିସାଧାର’ ଗଳ୍ପ ଦେଖାଦେଲା । ଯଦ୍ୟପି ଏଗୁଡ଼ିକରେ ସଂସ୍କୃତ ଓ ବଙ୍ଗଳାର ପ୍ରଭାବ ରହିଥିଲା, ତଥାପି ନୂତନ ଶକ୍ତିର ସୂଚନାର ଅଭାବ ନଥିଲା । ଏକ ଅନ୍ତଃସ୍ତୟ ଭାବୁକତା ତାଙ୍କର କୃତିରେ ଦେଖାଯାଏ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀ ଲେଖକଙ୍କଠାରେ ଏପରି ଅନ୍ତ-ଭାବୁକତା ନଥିଲା । ଶ୍ରୀ ରାଧାକାରମଣିପ୍ରସାଦ ସିଂହ, ଜ୍ଞାନାଦିତ୍ୟ ଶର୍ମା, କୌଶିକ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଧର ଶର୍ମା ଗୁଲେର ମୌଳିକ ଗଳ୍ପ ଏ କାଳରେ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ରସାନୁସିକ୍ରନ୍ତା ସେମାନଙ୍କର କୃତିର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ । ‘ଗ୍ରାମ’ ଓ ‘ଦୁଲ୍ଲଭବାଲ୍ଲୀ’ ଗଳ୍ପରେ ପ୍ରସାଦଙ୍କର ଯଥାର୍ଥବାଦୀ ଶୈଳୀର ପରିଚୟ ମିଳେ । ତାଙ୍କର ଗଳ୍ପରେ ମୃତ୍ୟୁତଃ ପ୍ରେମ-ରୋମାନ୍ତ, ଇତିହାସ, ଯଥାର୍ଥ-ଜୀବନର କାବ୍ୟାତ୍ମକ ବାତାବରଣ-ପ୍ରଧାନ ରୂପାୟନ ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି । ତାଙ୍କର ‘ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ’ ଓ ‘ରୁପା’ ନାମକ ଗଳ୍ପ-ସଂଗ୍ରହରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଯାଏ ।

୧୯୧୭ ମସିହାଠାରୁ ଗଳ୍ପ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ । ଏହା ହିନ୍ଦୀ-ଗଳ୍ପ ଧାରାର ଦ୍ଵିତୀୟ ଚରଣ । ‘ସରସ୍ଵତୀ’ ପତ୍ରିକାରେ ତାଙ୍କର ‘ପଞ୍ଚ ପରମେଶ୍ଵର’ ଗଳ୍ପ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ତାଙ୍କର ଗଳ୍ପ-କଳାରେ ଟଲଷ୍ଟୟ ଓ ରସାୟନ

ଶୈଳୀର ସମନ୍ୱୟ ଲକ୍ଷିତ ହେଲା । ତଥାପୁ ଲେଖନୀରେ ଚରିତ୍ର-
ଚିତ୍ରଣ ପ୍ରଥମେ ସ୍ଥାନ ପାଇଲା । ଏ କାଳର ଗଳ୍ପରେ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ
ଶ୍ରେଣୀ, ଗୃହୀଣୁ ଆନ୍ଦୋଳନ ଓ ପଲ୍ଲୀଜୀବନ ପ୍ରଧାନ ଆଧାର ।
ଯଥାର୍ଥ ଓ ଆଦର୍ଶର ସମନ୍ୱୟରେ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଲେଖନୀ ସଫଳ
ହୋଇପାରିଛି । ଜୀବନର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବା ଖଣ୍ଡିତ ସେ ଗଳ୍ପରେ
ଦେଖିଥିଲେ । ୧୯୩୬ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାବୁ ଜୟଶଙ୍କର ପ୍ରସାଦ
ଓ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଧାନ ଗଳ୍ପକାର ରୂପେ ଖ୍ୟାତି ଲାଭ କରିଥିଲେ ।
ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଗଳ୍ପ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ପ୍ରଧାନ । ମନ-ବିଚ୍ଛେଦ ବା
ଅନ୍ତର୍ଦେହର ଚିତ୍ର ସେଥିରେ ବ୍ୟାପକ ନୁହେଁ ।

୧୯୨୮ ମସିହା ବେଳକୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ଦଳ ନୂତନ
କଳାକାର ଦେଖା ଦେଇଥିଲେ । ସେମାନେ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର
ଆଦର୍ଶୋନ୍ମୁଖୀ ଯଥାର୍ଥବାଦକୁ ଗ୍ରହଣ କଲେନାହିଁ । ସେମାନେ
ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ଯଥାର୍ଥବାଦୀ । (Realistic) ବା ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦତାବାଦୀ
ହୋଇପଡ଼ିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ପାଣ୍ଡେୟ ବେଢ଼ନ ଶର୍ମା ଉଗ୍ର,
ରୁଷଭଚରଣ ଜୈନ, ଚତୁରସେନ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଯଥାର୍ଥବାଦୀମାନଙ୍କ
ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ । ଏମାନଙ୍କର ଭାବଧାରା ଆହୁରି ଅନେକଙ୍କୁ
ନୂତନ ମାର୍ଗର ସନ୍ଧାନ ଦେଇଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁର ନଗ୍ନ
ଓ ବାସ୍ତବ ଚିତ୍ରଣ ଏଭଳି ଗଳ୍ପରେ ହେଉଥିଲା । ଭଗବତଚରଣ
ବର୍ମା, ନିରଞ୍ଜନ ଓ ସୁମିତ୍ରାନନ୍ଦନ ଆଦି ଅନ୍ୟ ଦଳଭୁକ୍ତ ହୋଇ
ପଡ଼ିଥିଲେ । ଏମାନେ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦତାବାଦୀ ବା ଛୁପୁବାଦୀ କଳାକାର ।
ଏମାନଙ୍କର ଲେଖନୀରେ ପ୍ରେମ ପ୍ରଧାନ । ସ୍ତ୍ରୀ ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣରେ
ଭାବୁକତା ଓ ବିଦଗ୍ଧତା ଛୁପୁବାଦୀ ଗଳ୍ପକାରମାନେ ଦେଖାଇ-
ଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଗଳ୍ପ କବିତ୍ୱମୟ । ଉପରୋକ୍ତ ଦୁଇଶ୍ରେଣୀ
କଳାକାରଙ୍କଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବଭାବନା ଦେଇ ଯେଉଁ ଢ଼ାଞ୍ଚା-

ଦଳ ଦେଖାଗଲେ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜୈନେନ୍ଦ୍ର ଓ ଅଜ୍ଞେୟ ପ୍ରଧାନ । ଜୈନେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଥମେ ଗଳ୍ପ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣେଶ୍ୱରୀର ନବୀନ ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଜୀବନର ନାନା ଅସଙ୍ଗତକୁ ସେ ଗଳ୍ପର ଆଧାର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ବ୍ରାହ୍ମଣେଶ୍ୱରୀରେ ରସାନ୍ତ ନାଟ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ସତ୍ୟ, ତଥାପି ସେ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଯଥାର୍ଥ-ବାଦୀ ଭଙ୍ଗୀକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଅଜ୍ଞେୟଙ୍କର ଲିଖିତ ‘ପ୍ରଗୋଡ଼ା ବୃକ୍ଷ’ ଗଳ୍ପ ଏକ ବିଶେଷ ରଚନା । ଉପଦେଶାତ୍ମକତା ବା ଜୀବନ ପ୍ରତି ସନ୍ଦେଶଦେବା ପ୍ରଥା ଏଥିରେ ନାହିଁ । ଜୀବନର ଖଣ୍ଡିତ ଅଜ୍ଞେୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ମାନସିକ ଦୁଃଖ, ମଣିଷ-ମଣିଷଭିତରେ ଥିବା ଦୁଃଖ, ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିର ଦାତପ୍ରତିଦାତ ମେ ଗଳ୍ପରେ ରୂପାୟନ କରିଥିଲେ । ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପରି ତାଙ୍କ ଗଳ୍ପରେ ଜୀବନ-ଦର୍ଶନ (Philosophy of life) ନଥିଲା । ବ୍ୟକ୍ତି-ପ୍ରଧାନ ଶୈଳୀ ଅଜ୍ଞେୟଙ୍କର ବିଶିଷ୍ଟତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରେ । ଅଜ୍ଞେୟ ଓ ଜୈନେନ୍ଦ୍ର, ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସୁଧାରମ୍ଭକ, ମାତୃମୂଳକ ଧାରାକୁ ବଦଳାଇ ଏକ ନୂତନ ଦିଗ ଦେଖାଇଲେ । ୧୯୧୭ ଠାରୁ ୧୯୨୮ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାଳକୁ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଯୁଗ କୁହାଯାଏ । ଗଳ୍ପର ପ୍ରୟୋଗ ଯଥାର୍ଥରେ ପ୍ରାକ୍ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ର ଯୁଗରେ ହେଲା । ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ର-ଯୁଗରେ ସୁଦର୍ଶନ, କୌଶିକ, ଗୁଲେଶ୍ୱ ପ୍ରମୁଖ ଲେଖକ । ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ହିନ୍ଦୀ-ଗଳ୍ପ ବିକଶିତ ହୋଇଅଛି ।

୧୯୨୮ ମସିହା ପରଠାରୁ ହିନ୍ଦୀ-ଗଳ୍ପର ତୃତୀୟ ଚରଣର ପ୍ରାରମ୍ଭ ହୁଏ । ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ର-ଯୁଗର ଚରିତ୍ର-ପ୍ରଧାନ ଓ ଆଦର୍ଶମୂଳକ ଧାରା ଏ କାଳରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିଲା । ମନୋରଞ୍ଜନ ଆଉ ଗଳ୍ପର ଲକ୍ଷ୍ୟ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଲା ନାହିଁ । ଗଳ୍ପର ବାହ୍ୟରୂପ

ତଥା ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଆଭିମୁଖ୍ୟ ବଦଳି ଯାଇଥିଲା । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ‘ବାଦ’ର ପ୍ରଭାବ ଏବେ ପ୍ରବଳ ହେଲା ଯେ, ହିନ୍ଦୀ-ଗଳ୍ପ ଏ ଯୁଗରେ ‘ବାଦ’ (Ism)ର ବନ୍ଦନ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ଭାବୀ ହୋଇଉଠିଲା । ପ୍ରାକୃତିବାଦ (Naturalism), ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦତା ବାଦ (Romanticism), ଅନ୍ତଃସ୍ଥେତନା ବାଦ, ପ୍ରଗତି ବାଦ, କଳାବାଦର ଧାରା ଏ କାଳରେ ଗଳ୍ପର ପରିସର ଓ ବ୍ୟାପକତାକୁ ସୁଦୂରପ୍ରସାର କରିଅଛି । ଜୀବନ ପ୍ରତି ବିଦ୍ରୁପ ଓ ତିରସ୍କାର ମନୋବୃତ୍ତି, ଅନାସ୍ଥାମୁକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ, କଟୁକ୍ତିରେ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ଭରିଯାଇଛି ।

ସମାଜବାଦୀ ବା ସାମ୍ୟବାଦୀ କାହାଣୀକାରଗଣ ମାର୍କସଙ୍କର ଭୌତିକତା-ମୂଳ ଦର୍ଶନରେ ବିଶ୍ୱାସୀ ହୋଇ ସାମାଜିକ ଶୋଷଣ, ଦାନତାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିପ୍ଳବାତ୍ମକ ବାଣୀ ପ୍ରଦାନ କରୁଅଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଗତିବାଦୀ ଲେଖକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରିଗଣନା କରାଯାଏ । କେତେକ ସମାଲୋଚକ ଏ ଶ୍ରେଣୀର ଗଳ୍ପରେ କଳା (Art) ନାହିଁ ବୋଲି ମତ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ରାଜନୀତି ସହିତ ଓତପ୍ରୋତ ଭାବରେ ଗଳ୍ପ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଅଛି । ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ଦମୂଳକ ଧାରା ଏ ଗୁଡ଼ିକରେ ସ୍ପଷ୍ଟ । ଏହା ସବୁ ସତ୍ୟ ହେଲେହେଁ—ହିନ୍ଦୀ ଗଳ୍ପର ବିକାଶ ପ୍ରଗତି-ବାଦୀ ଲେଖକଙ୍କଦ୍ୱାରା ଯେ ହେଉଛି—ତାହା ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର, ଅମୃତରାୟ, ଯଶପାଳ ଏ ଶ୍ରେଣୀର ଲେଖକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ।

ଅନ୍ତଃସ୍ଥେତନବାଦୀ ବା ମନସ୍ତାତ୍ତ୍ୱିକ-ବାଦୀ ଲେଖକମାନେ ଜୀବନର ବିଲକ୍ଷଣତା ଓ ଅସନ୍ତୋଷକୁ ରୂପ ଦେଉଅଛନ୍ତି । ପାତ୍ର-ପାତ୍ରୀଙ୍କର ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଯଥାର୍ଥ ରୂପ ଏଥିରେ ପ୍ରକଟିତ ହେଉଅଛି । ଦମିତ ଇଚ୍ଛାର ପୂର୍ତ୍ତି ଓ ଯୌନ-ସମାଗମର ପ୍ରତିହିତା ମନସ୍ତାତ୍ତ୍ୱିକ

-ବାପା ଚଳୁରେ ଦେଖାଯାଏ । ସୁସ୍ଥ ତଥା ଅସୁସ୍ଥ ମନୋବୃତ୍ତି ତଥା ପ୍ରବୃତ୍ତିର ବିଚାର ଏମାନେ କରିଛନ୍ତି । ଅଜ୍ଞେୟ, ନବୋତ୍ପତ୍ତ ପ୍ରସାଦ ନାଗ ଓ ପଦ୍ମାବତୀ ଆଦି ଏ ଶ୍ରେଣୀର ଲେଖକ । ଅବଶ୍ୟ ଅଜ୍ଞେୟଙ୍କର ଧାରା ମନସ୍ତାତ୍ତ୍ବିକ ହେଲେହେଁ ସ୍ୱୀୟ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷା କରିଅଛନ୍ତି । ବିଶୃଙ୍ଖଳ ଜୀବନର ଚିତ୍ର ଏଥିରେ ଅଧିକ ଜୀବନ୍ତ । ଜୀବନର ଉଦାତ୍ତଭାବ-ଭାବନାର ଏଠାରେ ଏକାନ୍ତ ଅଭାବ । ସ୍କୁଲଟଃ ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ-ଲେଖକଗଣ ଆତ୍ମ-ସନ୍ତ୍ରାସମାନବ (Frustrated being)ର ରୂପାୟନ କରିଛନ୍ତି ।

ଯଶପାଳ, ଉଗ୍ର, ରଞ୍ଜିତଚରଣ ଜୈନ ଓ ଚତୁର ସେନ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରକୃତବାଦୀ (Naturalistic) ଲେଖକ । ଫରାସୀ ଲେଖକ ରୋମା ରୋଲ୍ଲଙ୍କର ଅନୁକରଣ ସେମାନେ କରିଛନ୍ତି । ବେଶ୍ୟା, ଦଲ୍ଲଲ, ପାପ, ବ୍ୟଭିଚାରର ଚିତ୍ର ଏମାନଙ୍କର ଲେଖନୀରେ ଆକର୍ଷଣୀୟ ରୂପ ପାଇଛି । କଳାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ରମଣୀୟତା ଅବଶ୍ୟ ଏଭଳି କୃତିମାନଙ୍କରେ ପ୍ରଶଂସନୀୟ । ତେବେ ୧୯୬୮ ମସିହାର ପରେ ଅଳ୍ପକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏପରି ଗଳ୍ପ ଖୁବ୍ ଲେଖା ଯାଉଥିଲା । ପରେ ତାହା ହ୍ରାସୋନ୍ମୁଖୀ ହେବାର ଜଣାଯାଏ ।

କୌଣସି ‘ବାଦ’ର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ନ ହୋଇ ଯେଉଁମାନେ ଗଳ୍ପ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆଗେଇଛନ୍ତି—ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ନିରାଳ, ଜୈନେନ୍ଦ୍ର, ଭଗବତୀ ଚରଣ ବର୍ମା, ଉପେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଅସ୍ତ ଓ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରଧାନ । ଏମାନେ ପ୍ରଭୁରୁକ ନ ହୋଇ କଳାର ବିକାଶକ ହୋଇଛନ୍ତି । ବ୍ୟାପକ ଦୃଷ୍ଟି, ଜୀବନର ସମସ୍ୟା ପ୍ରତି ଜାଗରୁକତା ଏମାନଙ୍କଠାରେ ଦେଖାଯାଏ ।

ସ୍କୁଲଟଃ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ସାମାଜିକ କାହାଣୀ, ରାଜନୈତିକ କାହାଣୀ, ଦାର୍ଶନିକ କାହାଣୀ, ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ଓ ଯୌନ କାହାଣୀ

ଲେଖା ଯାଉଅଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିଗରେ ଅତି ଯଥାର୍ଥବାଣୀ ଶୈଳୀ ଦେଖା ଯାଉଅଛି । ଅଜ୍ଞେୟ, ଭଗବତ୍ତା ଚରଣ, ବେତବ, ଯଶମାଳ, ରାଧାକୃଷ୍ଣ ବର୍ତ୍ତମାନର ପ୍ରମୁଖ ଗଳ୍ପକାର । ଭଗବତ୍ତାଙ୍କର ଲେଖାରେ ବିଦ୍ରୋହର ଭାବନା ଅଧିକ । ବେତବଙ୍କର ଲେଖାରେ ହାସ୍ୟ-ରସିକତା ଓ ବ୍ୟଙ୍ଗୋକ୍ତି ଲକ୍ଷ୍ୟଶୀୟ ବିଭବ । ଯଶମାଳ ପ୍ରାଣବାନ ଭାଷା ଓ ଜୀବନ୍ତ ଚିନ୍ତଣ ମଧ୍ୟରେ ମାନବତାବାଦର ସନ୍ତାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ରାଧାକୃଷ୍ଣ ‘ଦୋଷ ବୋଷ ବାନର୍ଜୀ’ ପରି ହାସ୍ୟ-ରସାନ୍ବିତ ଗଳ୍ପ ଲେଖି ଯେପରି ପ୍ରଶଂସ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେହିପରି କେତେକ ଗାନ୍ଧୀୟ-ପୂର୍ଣ୍ଣ ଗଳ୍ପ ଲେଖି କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ଅଜ୍ଞେୟ ମାନବ-ମନର ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାର ସଫଳ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଦେଇ ପ୍ରଶଂସ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ଇଲ୍‌ଚନ୍ଦ୍ର ଯୋଶୀ ମନୋବିଜ୍ଞାନ ମୂଳକ ଗଳ୍ପରେ ବେଶ୍ କୃତ୍ତିତ୍ବ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ସୁଭଦ୍ରା କୁମାରୀ ଚୌଦ୍ଧାନ, ଉଷାଦେବୀ ମିଶ୍ର, ହୋମବତ୍ତା, କମଳା-ସିଦ୍ଧେଶୀ ଶଙ୍କର, ଚନ୍ଦ୍ରକରଣ ସୋନେରିକ୍‌ସା ଆଦି ନାୟ-ଲେଖକ ଗଣ ଗଳ୍ପ ଲେଖି ହିନ୍ଦୀ-ସାହିତ୍ୟକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରୁଅଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀ ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ ଓ ଭଗବତ୍ତା ଚରଣ ବର୍ମା ଐତିହାସିକ-ଗଳ୍ପ ଲେଖି ହିନ୍ଦୀ-ସାହିତ୍ୟର ଏକ ଅଭାବ ପୂରଣ କରିଛନ୍ତି । ରାମକୃଷ୍ଣ ବେନ-ପୁରୀ ତଥା ନଳିନୀ ବିଲ୍‌ଚନ ଶର୍ମା, ବିହାର-ପ୍ରାନ୍ତର ଗଳ୍ପ ଲେଖିବାରେ ଯତ୍ନଶୀଳ ହୋଇଛନ୍ତି । ଦେବେନ୍ଦ୍ର ସତ୍ୟାର୍ଥୀ, ଶିବପ୍ରସାଦ ମିଶ୍ର, ଶ୍ରୀ ମନ୍ମଥନାଥ ଗୁପ୍ତ ଆଦି ଗଳ୍ପର ବିକାଶରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଦାନ କରୁଅଛନ୍ତି ।

କାହାଣୀ-କଳା ହିନ୍ଦୀ-ସାହିତ୍ୟକୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟର ଦାନ ହେଲେ ହେଁ, କ୍ରମଶଃ ମୌଳିକତା ସୃଷ୍ଟି ହେଉଅଛି । ହିନ୍ଦୀ-ଗଳ୍ପରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଶ୍ରେଣୀର ଚିନ୍ତା ପ୍ରକଟିତ । ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ର କେତେକ

କାହାଣୀରେ ସବୁହସ, କୃଷକ ଓ ମୂଲିଆ ଶ୍ରେଣୀର ଜୀବନର ଆଲେଖ୍ୟ ରୂପାୟନ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଗତିବାଦୀ କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟ ପକ୍ଷୀ ଲେଖକଗଣ ଉପେକ୍ଷିତ ଦଳିତ ବର୍ଗର ଅଧିକ ଚିନ୍ତା ତାଙ୍କର ପରେ ପ୍ରଦାନ କଲେ । ସ୍କୁଲତଃ ହିନ୍ଦୀ-ଗଳ୍ପରେ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ବର୍ଗର ସଂସାରର ସୁନ୍ଦର, ପ୍ରଶସ୍ତ ଓ ବୈଚିତ୍ର୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ଏହି ବର୍ଗର ଦୁଃଖ, ଆଦର୍ଶ, ଦୃଷ୍ଟ-ବିମର୍ଷ ଦୁଃଖ-ସୁଖର କାହାଣୀ ଗଳ୍ପରେ ଜୀବନ୍ତ । ପତ୍ର-ପତ୍ରିକାର ବହୁଳ ପ୍ରଚଳନ ଗଳ୍ପକୁ ଆଜି ସାହିତ୍ୟର ମୁଖ୍ୟ ଅଙ୍ଗରେ ପରିଣତ କରିଅଛି ।

(୭୪)

ହିନ୍ଦୀ-ନାଟକର ଉନ୍ନେଷ ଓ ବିକାଶ

ପ୍ରାଚୀନ-ସାହିତ୍ୟ କାବ୍ୟମୟ । ସଂସ୍କୃତ-ନାଟକରେ କାବ୍ୟର ଯେତେ, ନାଟକୀୟତା ସେତେ ନୁହେଁ । ପ୍ରାଚୀନ-କାଳରେ ବନାରସୀ ଦାସଙ୍କର ‘ସମୟସାର ନାଟକ’ (୧୭୯୩ ସମ୍ବତ୍), ପ୍ରାଣଚନ୍ଦ୍ର ଚୌଦାନଙ୍କର ‘ରାମାୟଣ ମହାନାଟକ’ (୧୭୭୭ ସମ୍ବତ୍), ରଘୁରାୟ ନାଗରଙ୍କର ‘ସରସାର’ (୧୯୫୭ ସମ୍ବତ୍) ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀରାମଙ୍କର ‘କରୁଣା ମରଣ’ (୧୯୭୨ ସମ୍ବତ୍) ନାମକ ଯେଉଁ ନାଟକ ମିଳେ, ତାହା ସବୁ ଛଦୋବଦ୍ଧ । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଆଧୁନିକ ନାଟକର ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ସନ୍ଥକବି ଭୁଳସୀ ଦାସ ପ୍ରଥମେ ହିନ୍ଦୀରେ ‘ରାମଲୀଳା’ର ଯୋଜନା କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ତମେ ରାମଲୀଳାର ଅନୁକରଣରେ ବ୍ରଜ-ଲୀଳାର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଏ ସବୁରେ ପଦ୍ୟର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି । ଗଦ୍ୟର ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରାୟ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ ।

ବ୍ରଜ-ଭାଷାର ଗଦ୍ୟ ଶୋଡ଼ଷ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ସୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ, ତାହାର ପ୍ରଥମ ପ୍ରୟୋଗ ୧୮୫୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଲିଖିତ ‘ନନ୍ଦନ’ ନାମକ ନାଟକରେ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଭାରତେନ୍ଦ୍ର ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପିତା ଏହି ନାଟକର ପ୍ରସ୍ତୁତ ଥିଲେ । କୃଷି ଶାସନର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପରେ ହିନ୍ଦୀରେ ନାଟକ ଲେଖା ଯଥାର୍ଥରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ତେବେ ଏହା ଅନୁବାଦର ଯୁଗ । ୧୮୭୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରାଜା ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସିଂହ ସଂସ୍କୃତରୁ ‘ଶକୁନ୍ତଳା’ ନାଟକ ଅନୁବାଦ

କରିଥିଲେ । ସେକ୍ସପିଅର, ଗୋଲ୍ଡସ୍ମିଥ ଓ ଏଡ୍‌ସନ୍‌ଙ୍କର ଲିଖିତ ଇଂରେଜୀ-ନାଟକର ଅଭିନୟ ଏହି କାଳରେ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ-ମାନଙ୍କରେ ହେଉଥିଲା । ସ୍ୱୟଂ ଭାରତେୟ ସାତ ଗୋଟି ନାଟକ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । ବଙ୍ଗଳା-ନାଟକର ଅନୁବାଦ ଏହି କାଳରେ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ଫମେ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷା ଓ ସଭ୍ୟତା ପ୍ରତି ଜନତା ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟଙ୍ଗ, ଉପହାସ ଓ ଆଶଙ୍କା ଦେଖାଦେଲା । ଫଳରେ ‘ପ୍ରହସନ’ର ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ଭବ ହେଲା ।

ଭାରତେୟ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କଠାରୁ ସାଧାରଣତଃ ହିନ୍ଦୀ ଆଧୁନିକ ନାଟକର ଯୁଗ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ବୋଲି ଧରାଯାଏ । ସେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରହସନ ଲେଖା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ୧୮୭୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସେ ‘ବୈଦିକ ହିଂସା ହିଂସା ନ ଭବତି’ ନାମକ ପ୍ରହସନ ପ୍ରଥମେ ଲେଖିଲେ । ତତ୍ପରେ ‘ପ୍ରେମଯୋଗିନୀ’ରେ ମନ୍ଦିରର ପୂଜକ ଓ ଅଧିକାରୀମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ବ୍ୟଙ୍ଗ ପ୍ରକଟିତ ହେଲା । ତାଙ୍କର ‘ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ’ରେ ବୈଷ୍ଣବ ଭକ୍ତର ନୃତ୍ୟ ରୂପ ଓ ‘ସତ୍ୟପ୍ରତାପ’ରେ ଗୌରୀଶିକତା ନିହିତ । ୧୮୭୫ରେ ଲିଖିତ ‘ବିଷୟ ବିଷମୌଷଧି’ ଓ ୧୮୮୨ରେ ଲିଖିତ ‘ଅନ୍ଧେଶ୍ୱ ନଗରୀ’ ଭାରତେୟଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ପ୍ରହସନମୂଳକ ଲେଖା ଅଟେ । ‘ମାନଦେବୀ’ ଓ ‘ଭାରତ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା’ ନାଟକରେ ସେ ୧୮୮୦ ମସିହାରେ ରଞ୍ଜିତ୍ ଭାବ-ଭାବନା ଦେଲେ । ପ୍ରଥମେ ଅନୁବାଦରେ ସିଦ୍ଧହସ୍ତ ହେବା ପରେ ଭାରତେୟ ମୌଳିକ ସୃଷ୍ଟିରେ ମନ ଦେଇଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ, ଇଂରାଜୀ, ବଙ୍ଗଳା ନାଟକର ପ୍ରଭାବ ତାଙ୍କର ଲେଖନୀରେ ରହିଛି । ସ୍ଥୂଳତଃ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଭାରତେୟ ହିଁ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧରେ ଆଧୁନିକ ହିନ୍ଦୀ ନାଟକର ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ।

ଭରତେନ୍ଦୁ ହିନ୍ଦୀ ନାଟକର ପ୍ରୌଢ଼ଶିଳ, ଐତିହାସିକ, ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ, ଯଥାର୍ଥବାଦୀ, ଭକ୍ତରସପୂର୍ଣ୍ଣ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷନାଟକ ଧାରାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ । ଯଥାର୍ଥବାଦୀ ଧାରାରେ ଲିଖିତ ‘ପ୍ରେମସୋଗିନୀ’ର ଆଦର୍ଶକୁ ନେଇ ତାଙ୍କର ଚାଳିଶ ପରୁଷ ବର୍ଷ ପରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ମିଶ୍ର ଯଥାର୍ଥବାଦୀ ନାଟକ ଲେଖିଲେ । ଭକ୍ତରସାତ୍ମକ ଧାରାରେ ଲିଖିତ ‘ଚନ୍ଦ୍ରବଳୀ’ ନାଟକର ଆଦର୍ଶ ଭରତେନ୍ଦୁଙ୍କର ପରେ ଆଉ ବିକାଶ ପାଇଲା ନାହିଁ । ଚନ୍ଦ୍ରବର୍ମା, ଶ୍ରୀନିବାସ ଦାସ, କାର୍ତ୍ତିକ-ପ୍ରସାଦ ବର୍ମା ଆଦି ପ୍ରୌଢ଼ଶିଳ ଧାରାରେ ନାଟକ ଲେଖିଥିଲେ । ଶ୍ରୀନିବାସ ଦାସ, ଅମରସିଂହ ରଠୋର ଓ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଦାସ ଆଦି ଐତିହାସିକ ଧାରାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଥିଲେ । ଅମ୍ବିକାଦତ୍ତ ବ୍ୟାସ ଓ ଜଗତନାରାୟଣ ଶର୍ମା ଆଦି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ-ଧାରାରେ ଲେଖନୀ ଚଳାଇଥିଲେ । ଦେବଜ୍ଞାନନ୍ଦନ ଶର୍ମା, ଦେବଦତ୍ତ ମିଶ୍ର ଓ ଅମ୍ବିକାଦତ୍ତବ୍ୟାସ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷନ ଲେଖି ସୁନାମ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ ବା ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦତାବାଦ ପ୍ରେମମୂଳକ ପ୍ରୌଢ଼ଶିଳ ନାଟକରେ ଦେଖାଯାଏ । ଭରତେନ୍ଦୁଙ୍କର ଲେଖାରେ ଏହି ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦତା-ବାଦୀ ଭାବ-ଭାବନା ନିହିତ ଥିଲା । କେଶବରାମ, ରାଧାକୃଷ୍ଣ, ଶ୍ରୀନିବାସ, ଅମ୍ବିକାଦତ୍ତ ଓ କିଶୋରୀଲାଲ ଆଦି ରୋମାଣ୍ଟିକ୍-ଧାରାରେ ନାଟକର ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ରାମଲୀଳା ଓ ରାମଲୀଳା ସୃଷ୍ଟିର ଅଭାବ ନ ଥିଲା । ହରିହର ଦତ୍ତ ବାହାଦୁର ମଲ୍ଲ ଏ ଦିଗରେ ଯତ୍ନକରି ଯଶସ୍ୱୀ ହୋଇଥିଲେ । ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନାଟକର ବିଭିନ୍ନ ଧାରା ଉପଶ୍ରେକ୍ତ ଭାବରେ ବିକାଶପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଥିଲା । ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଦଶକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ସ୍ଥିତି ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ରହିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ତୃତୀୟ ଦଶକରେ ଜୟଶଙ୍କର-ପ୍ରସାଦଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହିନ୍ଦୀ-ନାଟକକୁ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଉନ୍ନତ ଦିଗରେ

ପ୍ରଧାନ କରାଯାଇଥିଲା । ‘ସଞ୍ଜନ’, ‘କଲ୍ୟାଣୀ ପରିଣୟ’, ‘କରୁଣାଳୟ’, ‘ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ’ ଆଦି ତାଙ୍କର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ କୃତି । ‘କରୁଣାଳୟ’ ଓ ‘ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର-ସେବିତ୍ରୀ’ ଗୀତ-ନାଟ୍ୟ ଅଟେ । କଲ୍ୟାଣୀ ପରିଣୟ ଓ ‘ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ’ ଆଦିତ୍ୟାସିନ ନାଟକ ଅଟେ । ତାଙ୍କର ‘ସଞ୍ଜନ’ ଓ ‘ବିଶାଳା’ ନାଟକରେ ଇତିହାସ ଆଧାର ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଆଦିତ୍ୟାସିନ ମହମାୟତା ସେଥିରେ ନାହିଁ । ସେ ମୂଳତଃ ଆଦିତ୍ୟାସିନ, ପ୍ରୌଢ଼ଶିଳ ଓ ରୂପାୟନ ନାଟକ ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ନାଟକରେ ଭାରତେନ୍ଦୁ-ଯୁଗର ଆଦର୍ଶବାଦୀ ଓ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦତାବାଦୀ ଧାରା ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ରହିଛି । କବିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଳଂକୃତ ଭାଷା, ଦାର୍ଶନିକତା ତାଙ୍କର କୃତିରେ ଅଛି । ତାଙ୍କର ନାଟକ ଅଭିନୟୋପଯୋଗୀ ନୁହେଁ । ଅଧିକନ୍ତୁ ସେ କାଳରେ ରଞ୍ଜନସ୍ତର ଘୋର ଅଭାବ ରହିଥିଲା । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ‘ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ’ ଓ ‘ସ୍ୱୟମ୍ଭୁତ’ ମଧ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟ ଆସନର ଅଧିକାରୀ ।

ଏ କାଳର ଆଦର୍ଶବାଦୀ ନାଟକ ମଧ୍ୟରେ କୃଷ୍ଣପ୍ରକାଶ ସିଂହଙ୍କର ‘ପାନା’, ବଦାୟନାଥ ଭଟ୍ଟଙ୍କର ‘ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ’, ହରିଦାସ ମାଣିକଙ୍କର ‘ସଂଯୋଗିତା ହରଣ’, ସୁଦର୍ଶନଙ୍କର ‘ଦୟାନନ୍ଦ’, ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରାୟଙ୍କର ‘ସିଦ୍ଧାର୍ଥ କୁମାରୀ’ ଓ ‘ସମ୍ରାଟ ଅଶୋକ’, ବଦ୍ରୀନାଥ ଭଟ୍ଟଙ୍କର ‘ଗୋସ୍ୱାମୀ ଭୁଲସୀଦାସ’, ବେତନ ଶର୍ମା ଉପାଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କର ‘ମହାତ୍ମା ଇସା’ ପ୍ରଧାନ । ୧୯୧୭ ଠାରୁ ୧୯୧୭ ମଧ୍ୟରେ ବଂଶୀଧର ନାଟ୍ୟକାର ଦ୍ୱିଜେନ୍ଦ୍ରଲଲଙ୍କର ସମସ୍ତ ନାଟକ ହିନ୍ଦୀରେ ଅନୁଦିତ ହୋଇଥିଲା । ଏ କାଳର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଲେଖା ଏତେ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁହେଁ । ୧୯୨୦ ମସିହା ପରେ କେତେକ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦତାବାଦୀ ନାଟକ ମଧ୍ୟ ଲେଖାଯାଇଥିଲା । ସୁଦର୍ଶନଙ୍କର ‘ଅଞ୍ଜନା’, ଗୋବିନ୍ଦ ବଲ୍ଲଭ ପନ୍ଥଙ୍କର ‘ବରମାଳା’ ଓ ଧନରାମଙ୍କର ‘ପ୍ରାଣେଶ୍ୱରୀ’ ଏ ଧାରାର ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ କୃତି ।

ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ୪ର୍ଥ ଦଶକରେ ଯଥାର୍ଥବାଦୀ, ବସ୍ତୁବାଦୀ ଧାରା ଆସିଥିଲା । ପଣ୍ଡିତ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ଏହାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ । ତାଙ୍କର ‘ସନ୍ନ୍ୟାସୀ’, ‘ରାକ୍ଷସ କା ମନ୍ଦିର’, ‘ମୃକ୍ତି କା ରହସ୍ୟ’, ‘ରାଜଯୋଗ’, ‘ସିନ୍ଦୂର କା ହୋଳ’ ଏହି ଧାରାର ପ୍ରଧାନ ସୃଷ୍ଟି । ଏଗୁଡ଼ିକରେ ଇଂରେଜୀ ନାଟ୍ୟକାର ବାର୍ନାଡ଼ ଶତ୍ରୁ ଇବ୍ସନଙ୍କର କଳାର ପ୍ରଭାବ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପଣ୍ଡିତ ମିଶ୍ରଙ୍କର ପୂର୍ବ ଯୁଗରେ ନାଟ୍ୟକାରମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି କାଳିଦାସ, ସେକ୍ସପିଅର ଓ ଦ୍ରିଜେନ୍ସଲଙ୍କ ଉପରେ ନିବଦ୍ଧ ଥିଲା । ପଣ୍ଡିତ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆନୟନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ନାଟକ ‘ସମସ୍ୟାମୂଳକ’ ଅଟେ । ଅବଶ୍ୟ ଭାରତେନ୍ଦୁ ‘ପ୍ରେମଯୋଗିନୀ’ରେ ଏହି ଧାରାର ସୁସମାନ୍ତ କରିଥିଲେ । ଜୟଶଙ୍କରପ୍ରସାଦ ତତ୍ତ୍ୱାତ୍ମ ନାଟକରେ ସମସ୍ୟାମୟୁକ ସମସ୍ୟାର ଚିନ୍ତା ମଧ୍ୟ ଦେଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପଣ୍ଡିତ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ପୂର୍ବ ଯୁଗର ସୁଗତୋକ୍ତି, ଅଶ୍ରାବ୍ୟ, ଭାବୁକତାପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂଳାପ, ବ୍ରାହ୍ମର ଆଲଙ୍କାରୀତାକୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ଯଥାର୍ଥବାଦୀ ନାଟକ ହିନ୍ଦୀ-ସାହିତ୍ୟକୁ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।

୧୯୩୧ ମସିହାଠାରୁ ୧୯୪୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଦର୍ଶବାଦୀ ଐତିହାସିକ ଓ ଯଥାର୍ଥବାଦୀ ଧାରାର ଲେଖା ସମାନ୍ତରାଳ ଭାବରେ ଗଠି କରୁଥିଲା । ଆଦର୍ଶବାଦୀ ଧାରାରେ ଉଦୟଶଙ୍କର ଭଟ୍ଟ ଓ ଗୋବିନ୍ଦ ଦାସ ପ୍ରଧାନ ଲେଖକ । ଉଦୟଶଙ୍କର ଅପ୍ରେର-ଶୈଳୀରେ ଗୀତିନାଟ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ତାଙ୍କର ‘ବିକାସ’, ‘ସପ୍ତରଶ୍ମି’, ‘ହର୍ଷ’, ‘ପଂଚଭୂତ’ ଆଦିରେ ନାଟକୀୟ-କଳାର ବିବିଧ ରୂପ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଉପେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଅସ୍ତଙ୍କର ‘ଜୟ ପରାଜୟ’, ‘ସ୍ୱର୍ଗ କା ଝଲକ୍’ ନାଟକକୁ ଏହି ଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ । ସେ ଏକାକୀ ରଚନାରେ ଗାର୍ବସ୍ଥ୍ୟ ଜୀବନର ଯଥାର୍ଥୋନ୍ମୁଖୀ ଚିନ୍ତା ଦେଇ ବାସ୍ତବବାଦୀ କଳା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି । ‘ଆଧୀ ରାଜ’

ରଚନା ପରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ମିଶ୍ର ନାଟକାୟ କଳାର ନୂତନ ରୂପର ସୂଚନା ଦେଲେ । ତାଙ୍କର ‘ଗରୁଡ଼ଧ୍ବଜ’, ‘ନାରଦ ଶାସନା’, ‘ବସୁନ୍ଧରୀ’ ଆଦି ଲେଖା ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ବିରୁଦ୍ଧ-ପକ୍ଷ ଓ କଳା-ବିନ୍ୟାସ ଜୟଶଙ୍କର ପ୍ରସାଦଙ୍କର ତୁଳନାରେ ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦ । ଡାକ୍ତର ସତ୍ୟଯୁକ୍ତଙ୍କର ‘ମୁକ୍ତିପଥ’, ଜନାର୍ଦ୍ଦନ ରାୟଙ୍କର ‘ରକ୍ଷାବନ୍ଧନ’, ମୁରାରି ମାଙ୍ଗଳିକଙ୍କର ‘ମୀର’, ‘ବିଶ୍ବନାଥ-ସହାୟଙ୍କର ‘ବୁଦ୍ଧଦେବ’ ରଙ୍ଗମଞ୍ଚୀୟ ନାଟକ ଅଟେ ।

୧୯୪୦ ମସିହା ପରେ ନୂତନ ଆନ୍ଦୋଳନର ଜନ୍ମ ହୁଏ । କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟ ଲେଖକମଣ୍ଡଳୀର ପ୍ରୟାସରେ ‘ଇଣ୍ଡିଆନ ନେଶନାଲ୍ ଥିଏଟର’ ନାମକ ସଂସ୍ଥାର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । କୃଷକ ଆନ୍ଦୋଳନ, ବଙ୍ଗ-ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ, ଜାପାନର ଆକ୍ରମଣକୁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ଅନେକ ଗଣନାଟକ ୧୯୪୦ ମସିହା ପରେ ରଚିତ ହୋଇଅଛି । ବିଶ୍ବବିଦ୍ୟାଳୟର ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀଙ୍କ ପାଇଁ ଏବେ ଏକାକୀ ରଚନା ବିଶେଷ ଭାବରେ ହେଉଅଛି । ପ୍ରଥମେ ଜୟଶଙ୍କର ପ୍ରସାଦ ‘ଏକ ଦୁଇ ତିନି’ ନାମକ ଏକାକୀକା ଲେଖିଥିଲେ । ତାପରେ ‘କାର୍ତ୍ତିକ’ ନାମକ ଏକାକୀ ଭୁବନେଶ୍ବର ପ୍ରସାଦଙ୍କ ଦ୍ବାରା ଲିଖିତ ହୋଇ ଏକ ନୂତନ ପ୍ରୟୋଗର ଧାରା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲା । ଏଥିରେ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ଅତ୍ୟଧିକ ଥିଲା । ସମାଜର ପ୍ରଚଳିତ ବିବାହ-ପରମ୍ପରାକୁ ଉଚ୍ଛେଦନ କରିବା ହିଁ ଏହି ଏକାକୀକାର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବସ୍ତୁ । ଡାକ୍ତର ରାମକୁମାର ବର୍ମାଙ୍କର ଲିଖିତ ‘ପୃଥ୍ବୀରାଜ ଶା ଆଁ ଖେ’ ‘ରେଶମୀ ଟାଇ’, ‘ଗୁରୁମିତ୍ରା’, ‘ସପ୍ତକରଣ’ ଓ ‘ରୂପରଜ’ ଏକାକୀକାରୁଡ଼ିକରେ ପାଞ୍ଚ ମଧ୍ୟବର୍ଗୀୟ ସୁଶିକ୍ଷିତ ଓ ସୁସଂସ୍କୃତ ଅଟନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ଆଦର୍ଶରେ ଲେଖକ ବିଶ୍ବାସ ରଖି ତ୍ୟାଗ, ଦୟା, କରୁଣା ଆଦି ସାହିତ୍ୟିକ ମନୋବୃତ୍ତିର ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ହରିକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମୀ ମଧ୍ୟକାଳୀନ ଐତିହାସିକ କଥାକୁ ଏକାକୀରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେଠାରେ ଗୋବିନ୍ଦ ଦାସ ତଥାପୁ

କୃତରେ ଗାନ୍ଧୀବାଦକୁ ମୂଳାଧାର ରୂପେ ନେଇଛନ୍ତି । ଉଦୟଶଙ୍କର ଭଟ୍ଟଙ୍କର ଏକାଙ୍କିକା ସାମାଜିକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ-ପ୍ରଧାନ ଅଟେ । ଉପେନ୍ଦ୍ର-ନାଥ ଅସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ଜଣେ ପ୍ରମୁଖ ଏକାଙ୍କିକା ଲେଖକ । ମଧ୍ୟବର୍ଗୀୟ-ପାରିବାରିକ ଜୀବନ-ସମସ୍ୟାର ଚିନ୍ତା, ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ-ବିଶ୍ଳେଷଣ, ସାମାଜିକ ବ୍ୟଙ୍ଗ ତଥାପି କୃତରେ ମିଳେ । ଉଗ୍ର, ସଦ୍‌ଗୁରୁଶରଣ ଅବସ୍ଥୀ, ଗଣେଶପ୍ରସାଦ ଦ୍ଵିବେଦୀଙ୍କର ଏ ଦିଗରେ ଦାନ ମହମାୟ । ରଙ୍ଗମଞ୍ଚ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜଗଦୀଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ‘ସ୍ତୋର କା ତାଗ୍ର’ ଏକ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ନୃଷ୍ଟି । ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରଭାକର ନବୀନ ସାମାଜିକ ଦୃଷ୍ଟି-କୋଣରୁ ସୁନ୍ଦର ଏକାଙ୍କିକା ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ରେଡ୍‌ଡି-ଷ୍ଟେସନ୍‌ର ପ୍ରସାର ଫଳରେ ଧୂନି-ପ୍ରଧାନ ଏକାଙ୍କିକା ରଚିତ ହେଉଅଛି । ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ମିଶ୍ର, ଭଗବତ୍‌ଚରଣ ବର୍ମା ଓ ବୃନ୍ଦାବନଲଲ ବର୍ମା ଏହି ଧାରାର ରଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି । ସ୍ଥୂଳତଃ ଅତ୍ୟାଧୁନିକ ଯୁଗ ଏକାଙ୍କିକା ରଚନାର କାଳ ।

ହିନ୍ଦୀ ନାଟ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ହିନ୍ଦୀରେ ନାଟକ ବିଶେଷ ବିକାଶ ଲାଭ କରି ପାରି ନାହିଁ । ଭାରତେନ୍ଦ୍ର ଓ ଜୟଶଙ୍କର ପ୍ରସାଦଙ୍କ ଭିନ୍ନ ନାଟକ ରଚନାରେ ପ୍ରତିଭା-ସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ଘୋର ଅଭାବ । ରଙ୍ଗମଞ୍ଚର ଅଭାବ ଯୋଗୁଁ ଅଧିକାଂଶ ନାଟକ ସାହିତ୍ୟିକ ହୋଇ ଯାଉଅଛି ଓ ପାଠ୍ୟରୂପେ ରହି ଯାଉଅଛି । ନାଟକୀୟତା ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ, ଅଧିକାଂଶଙ୍କର ମହମାୟତା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ନାଟ୍ୟସାହିତ୍ୟର ଭୂମିରେ ଏ ଦିଗରେ ହିନ୍ଦୀ-ସାହିତ୍ୟ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ସଂସ୍କୃତ, ବଙ୍ଗଳା, ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟର ଧାରାରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ନାଟକ ମୌଳିକ-ସୃଷ୍ଟି ରୂପରେ ଦେଖା ଦେଇ ପାରିନାହିଁ । ରଙ୍ଗମଞ୍ଚୋପଯୋଗୀ ନାଟକ ହିନ୍ଦୀରେ ଅଧିକ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

(୭ମ)

ହିନ୍ଦୀ-ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦିଗ

ନବର ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୟ ଏକ ଦିଗ । ଭାରତୀୟ ସମାଜରେ ଆଧୁନିକ କାଳର ପ୍ରାୟେ ୧୦୦ ବର୍ଷ ପ୍ରାୟ ଶାଂସ୍ୱତ୍ୱିକ ଓ ରାଜନୈତିକ ଜୀବନର ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିଲା । ପତ୍ତ-ପତ୍ତିକାରେ ସେ କାଳର ସମାଜର, ଆନ୍ଦୋଳନର ବିରୁଦ୍ଧ ପ୍ରକାଶ ପାଉଥିଲା । ଏହାର ଫଳରେ ନବର-ସାହିତ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା । ଏବେ ଏହା ସାହିତ୍ୟର ଏକ ଦିଗ । ଭାରତରେ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପୂର୍ବରୁ ପତ୍ତ-ପତ୍ତିକାରେ ଯେଉଁ ସବୁ ପ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରକାଶ ପାଉଥିଲା, ସେଥିରେ ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗର ଉନ୍ନତି, ସଂସ୍କାର ପ୍ରୟାସ, ନାଟ୍ୟ-କଳାର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ଓ ଶିକ୍ଷାପ୍ରସାର ଆଦି ବିଷୟ ସ୍ଥାନ ପାଉଥିଲା । ଏପରି ନବର ଲେଖକମାନେ ଏକାଧାରରେ ସୃଷ୍ଟିମୂଳକ-ସାହିତ୍ୟ (Creative literature) ର ରଚକ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ-ଲେଖକ ଥିଲେ । ନବର ମାଧ୍ୟମରେ ସେମାନେ ଜିନିଷର ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରୁଥିଲେ । ଭାରତରେ ପୂର୍ବରୁ ଯେତେ ନବର ଲେଖାଯାଇଅଛି, ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ‘ରାଜା ଶ୍ରେଣୀ କା ସପନା’ ପ୍ରଧାନ । ଏଥିରେ ମନୁଷ୍ୟର ମିଥ୍ୟା ଅହଙ୍କାର, ଶର୍ତ୍ତି-ଲିପ୍ସାକୁ ଏକ ମନୋରଞ୍ଜକ ଶୈଳୀରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

ତେବେ, ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ ଭାରତରେ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରାଥମିକ ଭାବରେ ହିନ୍ଦୀ-ନବର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ସେ ରାଜନୈତିକ, ସାମାଜିକ ଓ ଅନ୍ୟ ଶାଂସ୍ୱତ୍ୱିକ ବିଷୟକୁ ନେଇ ନାନା ପ୍ରବନ୍ଧ

ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । ପ୍ରବନ୍ଧର ଆବଶ୍ୟକୀୟ ଗୁଣ ସେଗୁଡ଼ିକରେ ରହି ପାରିଛି । ଭାରତେନ୍ଦୁ ଯୁଗରେ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ବୁଦ୍ଧି-ବୈରବ, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ-ପ୍ରଦର୍ଶନ ଓ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରଚାର ହୋଇ ନାହିଁ । ଲେଖକ ଗଣ କୌଣସି ବିଷୟରେ ଅନୁମୟିତା ପ୍ରଦାନ ନ କରି, କେବଳ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥିତିର ଆଲୋଚନା କରି ଯାଇଛନ୍ତି ।

ଭାରତେନ୍ଦୁଙ୍କ ପରେ ଶ୍ରୀ ବାଳକୃଷ୍ଣ ଭଟ୍ଟ ଓ ପ୍ରତାପନାଗ-ଯୁଗ ମିଶ୍ର ପ୍ରମୁଖ ନବରଲେଖକ । ପ୍ରତାପନାଗଯୁଗଙ୍କର ଲେଖାରେ ଭାଷାର ଅକୃତ୍ରିମ ପ୍ରବାହ, ସଙ୍ଗବତ୍ତା ଓ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଗ୍ରାମୀଣ ବ୍ୟବହାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ତାଙ୍କର ଶୈଳୀ ବ୍ୟଙ୍ଗାତ୍ମକ ଓ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ । ବାଳକୃଷ୍ଣ ଭଟ୍ଟ ଭାରତେନ୍ଦୁଙ୍କର ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ବ୍ୟାଖ୍ୟାପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ବିରୁଦ୍ଧାତ୍ମକ ଶୈଳୀର ଅନୁଧ୍ୟାବନ କରିଥିଲେ । ହାସ୍ୟରସାତ୍ମକତା ତାଙ୍କର ଲେଖାର ବିଶେଷ ଗୁଣ । ସ୍ତ୍ରୀ ଜାତି ପ୍ରତି ସହାନୁଭୂତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଭେଦବୁଦ୍ଧି, ସ୍ୱାର୍ଥପରତା ଆଦିର ବିରୋଧରେ ସେ ଅନେକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଥିଲେ । ବାଳମୁକୁନ୍ଦ ଗୁପ୍ତ ନାମକ ଅନ୍ୟତମ ଲେଖକ ଉଦ୍ଧୃତ ଭାଷା ପ୍ରଭାବରେ ନବର ଲେଖି ଏ କାଳରେ ଯଶସ୍ୱୀ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ନବରକାର ଥିଲେ । ଭାରତେନ୍ଦୁ ଯୁଗର ନବର-କାରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଶ୍ରୀ ଜ୍ଞାନାପ୍ରସାଦ, ଶ୍ରୀ ତୋଳାସମ, ଶ୍ରୀ ରାଧାଚରଣ ଗୋସ୍ୱାମୀ, ପଣ୍ଡିତ ଅମ୍ବିକା ବ୍ୟାସ, ପଣ୍ଡିତ ବଦ୍ରୀନାଥପୁଣ୍ୟ ଚୌଧୁରୀ ଆଦି ପ୍ରଧାନ ଅଟନ୍ତି ।

ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପଦ-ପଦ୍ଧିକାର ସଂଖ୍ୟା ଆହୁରି ବଢ଼ିଗଲା । ଏଣେ ରାଜନୈତିକ ଆନ୍ଦୋଳନ ବୃଦ୍ଧିଲାଭ କଲା । ଏହି ଯୁଗରେ ମହାବୀର ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ଥାନୀୟ ଲେଖକ । ସେ ସଂସ୍କୃତ ତତ୍ତ୍ୱରେ, ଶିଷ୍ଟତାପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବ-ଭାବନା ନବରରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଥିଲେ । ଏ କାଳରେ ଗନ୍ଧୀର ବିଷୟ ଉପରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖା ଯାଉଥିଲା ।

ପ୍ରବନ୍ଧ ଶିକ୍ଷିତ-ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ଥିଲା । ଅଧିକ ନୈତିକ ଆଦର୍ଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ଜ୍ଞାନ-ଦାନ ଏ କାଳର ପ୍ରବନ୍ଧର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ବାବୁ ଖ୍ୟାମସୁନ୍ଦର, ଶ୍ରୀ ଗୋଲ୍ଲବ ଗପ୍ତ ଓ ମିଶ୍ର ବରୁ ଆଦି ଲେଖକ-ମାନେ ଜ୍ଞାନ-ଚନ୍ଦ୍ରୀର ନିବନ୍ଧ ଲେଖିଥିଲେ । ଦ୍ଵିବେଦୀ ଯୁଗର ପ୍ରଧାନ ନିବନ୍ଧକାରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରୀ ନାଥବ ପ୍ରସାଦ ମିଶ୍ର, ଶ୍ରୀ ଚନ୍ଦ୍ରଧର ଚୌରାଶି, ସର୍ଦ୍ଦାର ପୂର୍ଣ୍ଣସିଂହଙ୍କର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ପଣ୍ଡିତ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଶୁକ୍ଳ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଗଦ୍ୟ-ଶୈଳୀର ନୂତନ ରୂପ ଦେଇ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ଏହାଙ୍କର ‘ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି’ ନାମକ ନିବନ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଯେ କୌଣସି ଭାଷାର ଅନୁବାଦଯୋଗ୍ୟ ।

୧୯୩୦ ମସିହା ପରେ ବାବୁ ଜୟଶଙ୍କର ପ୍ରସାଦ, ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତ ତ୍ରିପାଠୀ ନିରାଳ, ଧୀରେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମା, ନଗେନ୍ଦ୍ର, ହଜାଣୁପ୍ରସାଦ ଦ୍ଵିବେଦୀ ଆଦି ଗନ୍ଧୀର-ରଚନା ଲେଖିଥିଲେ । ଗପ୍ତକୃଷ୍ଣ ଦାସ, ମାଟନଲଲ ଚତୁର୍ବେଦୀ, ଡା. ରଘୁଶର ସିଂହ, ଜୈନେନ୍ଦ୍ର, ସିଦ୍ଧାଶରଣ ଆଦି ଲଳିତ-ନିବନ୍ଧ ଲେଖି ଯଶସ୍ଵୀ ହୋଇଥିଲେ । ପ୍ରବନ୍ଧର ବିବିଧ ରୂପ ଡିମଣ୍ଡ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଲା । ଗୁପ୍ତାବାଦୀ ଧାର୍ଯ୍ୟର ନାନା ଭାବନା ନିବନ୍ଧରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଲା । ନିବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକରେ ଭାବୁକତା ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କଲା ।

ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ବିବେଚନାତ୍ମକ ନିବନ୍ଧ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ । ଆଜି ନିବନ୍ଧ ଶିକ୍ଷା-ପକ୍ଷର ଅଭାବ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରୁଛି । ଗଳ୍ପ, ଉପନ୍ୟାସ ଓ ନାଟକ ଆନନ୍ଦ-ପକ୍ଷର ଅଭାବ ଦୂର କରୁଅଛି । ବିଭିନ୍ନ ଶୈଳୀର ଲେଖା ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରେ ଦେଖାଦେଇଛି । କବିଉପୂର୍ଣ୍ଣ, ନାଟକୀୟ, ସଂଭାଷଣ-ପ୍ରଧାନ, ଉପଦେଶାତ୍ମକ, ଆତ୍ମଚିନ୍ତନ, ଚିନ୍ତାତ୍ମକ, କଳାତ୍ମକ, ଭାବନାତ୍ମକ, ଚନ୍ଦ୍ରୀର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଶୈଳୀର ବିକାଶ ହୋଇଅଛି । ପଣ୍ଡିତ ବନାରସୀ ଦାସ ଚତୁର୍ବେଦୀ,

ଶିବପୂଜନ ସହାୟ, ଶ୍ରୀ କୃଷ୍ଣଦେବ ପ୍ରସାଦ ଗୌଡ଼, ରାମକୃଷ୍ଣ ଦାସ,
ଉତ୍ତର, ରାମବିଳାସ ଶର୍ମା, ଶିବଦାନ ସିଂହ ଆଦି ଲେଖକଗଣ ହିନ୍ଦୀ
ନିବନ୍ଧର ବିକାଶ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ନିବନ୍ଧ ପରି କାବ୍ୟାଲୋଚନା ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୟ ଦିଗ ଅଟେ ।
କାବ୍ୟାଲୋଚନା ଭାରତେନ୍ଦୁ ଦୁରିଶ୍ଵରଙ୍କଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଆରମ୍ଭ
ହୋଇଅଛି । ପୂର୍ବ ଯୁଗରେ ରସ ଓ ଅଳଙ୍କାର-ପଦ୍ଧତି ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ।
ଏ ଯୁଗରେ ଭାଷା-ସମ୍ବନ୍ଧୀ ନବୀନତା ଆସିବା, ଫଳରେ ଆଲୋଚନା-
ପଦ୍ଧତି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଲା । ଏ କାଳର ସମୀକ୍ଷକ ଗଣ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ
ନିୟମକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ନିଜ ନିଜ ରୁଚି ଓ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ କାବ୍ୟ,
ଉପନ୍ୟାସ ଓ ନାଟକର ବିଚାର କରୁଥିଲେ । ଏହି ଯୁଗ ଆଲୋଚନା
କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରୟୋଗର ଯୁଗ କହିଲେ ଚଳେ । ବଦାନ୍ତରାସପୁଣ୍ଡ
ଚୌଧୁରୀ, ଶ୍ରୀନିବାସ ଦାସ, ଗଙ୍ଗାପ୍ରସାଦ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରୀ ଏ କାଳର
ପ୍ରଧାନ ସମୀକ୍ଷକ ଅଟନ୍ତି ।

ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୀର ପ୍ରସାଦ ଦ୍ଵିବେଦୀଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ପରେ
ସମୀକ୍ଷାର ସ୍ଵରୂପରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆସିଲା । ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ସମସ୍ୟାର
ଅନୁରୂପ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ଏ ଯୁଗର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ କବିମାନଙ୍କ
ପ୍ରତି ପ୍ରଶଂସା-ଦୃଷ୍ଟି ରହିଥିଲା । ନବୀନ-କବିମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଆଦର ମଧ୍ୟ
ଥିଲା । ନୂତନ କାବ୍ୟ-ଦୃଷ୍ଟି ଏ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ-ଆଧାରକୁ
ପରିପୁଷ୍ଟ କରୁ ନ ଥିଲା । ଆଲୋଚନାର ମୂଳରେ ବିଶିଷ୍ଟ ତଥା
ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ସାହିତ୍ୟ-ଚେତନା ନ ଥିଲା । ମିଶ୍ର ବନ୍ଧୁ, ପଣ୍ଡିତ ରାମ-
ଚନ୍ଦ୍ର ଶୁକ୍ଳ ଏ ଯୁଗରେ ପ୍ରଧାନ ଆଲୋଚକ । ମିଶ୍ର ବନ୍ଧୁ ପରମ୍ପରାବାଦୀ,
ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଶୁକ୍ଳ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ନବୀନ ପରମ୍ପରାର ସମିଶ୍ରଣବାଦୀ ଥିଲେ ।
ଶୁକ୍ଳଙ୍କ ଆଲୋଚନାର ସାହିତ୍ୟାଦର୍ଶକୁ ସ୍ଥିର ଭିତ୍ତିରେ ସ୍ଥାପନ କରି
ଯାଇଛନ୍ତି । ଦ୍ଵିବେଦୀ ଯୁଗର ଅନ୍ୟ ସମୀକ୍ଷକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ

ଆରୁର୍ଯ୍ୟ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ଦାସ, ପଣ୍ଡିତ କୃଷ୍ଣବିହାରୀ ମିଶ୍ର, ଲଲା ଭଗବାନ ଘାନ ପ୍ରଧାନ । ଯେଉଁମାନେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଶୁକ୍ରଙ୍କର ପ୍ରଦର୍ଶିତ ଧାରାରେ ଆଲୋଚନା କରୁଥିଲେ, ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ଵନାଥ-ପ୍ରସାଦ ମିଶ୍ର, ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ ପାଣ୍ଡେ, ଶିଳିମୁଖ, କୃଷ୍ଣଶଙ୍କର ଶୁକ୍ଳ, ଡକ୍ଟର ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରସାଦ ଶର୍ମା ଓ ଗୁଲବରାୟ ପ୍ରଧାନ ।

ଏହା ପରେ ଆଲୋଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ନବୀନ-ଦଳ ଦେଖାଦେଲେ । ଏମାନଙ୍କର ଧାରାକୁ ଚଟପ୍ପ ଓ ଆତ୍ମତୀକ୍ଷିକ ଭୂମିକା-ମୂଳ ସାହିତ୍ୟିକ-ସମୀକ୍ଷା ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରେ । ଚିତ୍ତନ୍ନ ଯୁଗର ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ଆଦର୍ଶ ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟି ରଖିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ରଚନାର ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ବିଶେଷତ୍ଵ ଅଧ୍ୟୟନ ଏମାନଙ୍କର ମାତ୍ର ଥିଲା । ଏହି ସମୀକ୍ଷା-ଧାରାରେ ଜାନକୀବଲ୍ଲଭ ଶାସ୍ତ୍ରୀ, ହଜାରୀପ୍ରସାଦ ଦ୍ଵିବେଦୀ, ରାମକୁମାର ବର୍ମା, ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ସୁଧାଂଶୁଙ୍କର ଲେଖନୀ ପ୍ରଶଂସ୍ୟ । ନିରାଳ, ଦିନକର, ଶାନ୍ତିପ୍ରିୟ ଦ୍ଵିବେଦୀ ଆଦିଙ୍କର କେତେକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଏହି ଧାରାରେ ଲିଖିତ । ପ୍ରାୟ ୧୯୩୫ ମସିହାରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିଲା—ସାହିତ୍ୟର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କଣ ? ନବୀନ ସମୀକ୍ଷକମାନେ ମତ ଦେଲେ—ସାହିତ୍ୟ ଜନତା, ସମାଜବାଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହେବା ଉଚିତ । ସାହିତ୍ୟର ପୃଞ୍ଜିବାଦୀ-ସତ୍ୟତାର ବିଲେପ ପାଇଁ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଏ କାଳ ପ୍ରସାଦ, ନିରାଳ, ମହାଦେବୀ ବର୍ମା ଆଦିଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ-ସୃଷ୍ଟିର କାଳ । ‘ଜନତା ପାଇଁ ସାହିତ୍ୟ’—ଏହି ମାତ୍ରରେ ଆଲୋଚନା ଚାଲିଲା । ହିନ୍ଦିମ ପ୍ରସାଦ, ନିରାଳ, ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ର ଆଦି ଲେଖକଙ୍କର ସ୍ଥୂତିଗାନ କରାହେଲା । ଡାକ୍ତର ରାମବିଳାସ ଶର୍ମା, ଅମୃତରାୟ, ପ୍ରକାଶଚନ୍ଦ୍ର, ଗୁପ୍ତ ଏହି ଧାରାର ସମୀକ୍ଷକ ।

ଏହି ଧାରାର ପରେ ଯଥାର୍ଥବାଦୀ ମାର୍କ୍ସବାଦ ପ୍ରସ୍ତୁତ ସମୀକ୍ଷା-ଶୈଳୀ ଜନ୍ମଲାଭ କଲା । ଏହି ଶୈଳୀର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଗତି-ବାଦୀ ସମୀକ୍ଷକ କୁହାଯାଏ । ଏମାନେ ସାମାଜିକ ପ୍ରଗତି-ଶୀଳତାର ପୂଜକ, ‘ମନୋବିଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ମନୋବିଜ୍ଞାନ’ ଓ ‘କଳା ପାଇଁ କଳା’ ମାନର ବିରୁଦ୍ଧ-ବାଦୀ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ହିନ୍ଦୀ-ଆଲୋଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଉଅଛି, ତାହାର କୃତ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ସୌଷ୍ଟ୍ୟକୁ ଆଦର କରାଯାଉନାହିଁ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟାଗତ ବିଭିନ୍ନ ମତବାଦର ଅନ୍ଧାନୁସରଣ ହେଉଅଛି । ସମାଜବାଦୀ ସମୀକ୍ଷା-ପଦ୍ଧତିରେ ଯେଉଁମାନେ ଆଲୋଚନା କରୁଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କଠାରେ ବୈକ୍ତିକତା (Personal attitude) ଅଧିକ । ସମାଜବାଦୀ ଦେଶର ସମୀକ୍ଷକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରୀ ଅଜ୍ଞେୟ, ଡାକ୍ତର ନଗେନ୍ଦ୍ର, ଶ୍ରୀ ଇଲଚନ୍ଦ୍ର ଯୋଶୀ, ଶ୍ରୀ ନଳିନିବିଲେତନ ଶର୍ମା ପ୍ରଧାନ । ମନୋବିଶ୍ଳେଷାତ୍ମକ-ଶୈଳୀରେ କେତେକ ସମୀକ୍ଷକ ଲେଖନୀ ରୁଲନ କରୁଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ମନୋବିଜ୍ଞାନ ନ ସୁଚି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ଏଭଳି ଆଲୋଚକଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ରୁଚି ଓ ଅସୁସ୍ଥ ସାହିତ୍ୟର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମନୋ-ବିଜ୍ଞାନିକ ଭିତରେ କରାଗଲେ ଏ ଧାରାର ସମୀକ୍ଷା ଲାଭଜନକ ହେବନାହିଁ । ଶ୍ରୀ ନରୋତ୍ତମପ୍ରସାଦ ନାଗର ମନୋବିଜ୍ଞାନଗତ ଶୈଳୀକୁ କିପରି ସମୀକ୍ଷା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇପାରେ, ତାହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଅଛନ୍ତି ।

କାବ୍ୟାଲୋଚନା ହିନ୍ଦୀ-ସାହିତ୍ୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରେ ପ୍ରଗତି ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଅଛି । କିନ୍ତୁ ନିରପେକ୍ଷ, ସାଧୁ ସମାଲୋଚନାର ଅଭାବ ରହିଅଛି । ସାହିତ୍ୟ-ସମୀକ୍ଷା ରଚନାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ସର୍ବତ୍ର ହେଉନାହିଁ । ସାହିତ୍ୟକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ

ବ୍ୟାଖ୍ୟାକର ମାନବଜୀବନ ସହିତ ତାହାର ନୈକଟ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କଲେ—ଲେଖକର କୃତ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରକାଶ ପାଇବ । ସମାଜବିରୋଧୀ ଚିନ୍ତାକୁ ସାହିତ୍ୟରୁ ଦୂରଭୂତ କରାଇବାରେ ସମୀକ୍ଷକଙ୍କର ଲେଖନୀ ହିଁ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥାଏ । ସମୀକ୍ଷକ ସମାଜର, ଜାତିର ସଂଗଠକ ଏବଂ କବି ତଥା ଲେଖକଙ୍କର ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ । ତେଣୁ ନିରପେକ୍ଷତା, ନିର୍ଲିପ୍ତତା, ଜ୍ଞାନ-ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ, ବ୍ୟାପକ ଅଧ୍ୟୟନ ନ ଥିଲେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଆଲୋଚନା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଶ୍ରୀ ନନ୍ଦ ଦୁଲଲ ବାଞ୍ଜପେୟୀଙ୍କ ଲେଖା ଆଲୋଚ୍ୟ ।

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ପରି ହିନ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ ନିବନ୍ଧ ଓ ଆଲୋଚନା ଉଚ୍ଚସ୍ତରରେ ଏଯାବତ୍ ଉପମତ ହୋଇ ପାରି ନାହିଁ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷାର ସ୍ତରରେ ଆଧୁନିକ-ଭାରତୀୟ-ସାହିତ୍ୟ ଉପମତ ହେବାକୁ ପ୍ରୟାସ କରୁଅଛୁ । ହିନ୍ଦୀ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଲକ୍ଷ୍ୟସାଧନ ନିମିତ୍ତ ଘୋର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଚାଲିଥିବା ପ୍ରଶଂସାର କଥା ।